

Konceptualizace vztahů mezi přírodním prostředím a formováním států

Jan Kalenda

jankalenda@seznam.cz

Univerzita Palackého v Olomouci, katedra sociologie a andragogiky, Třída Svobody 26, Olomouc

Abstract:

J. Kalenda: *Conceptualization of the relations between natural environment and the formation of states.* – Klaudyán, 8–9, No. 1, pp. 3–25. Study deals with an analysis of relations between environmental factors (especially non-human conditions of social life) and the process of state formation. Text offers general model of causal relations between these two fields: nonsocial and social. Through this approach we reconstruct historical mechanisms how environmental factors intervened to emergence and development of the state organizations. For this purpose we synthesize a big part of findings and theoretical conception from antropogeography and environmental history, as well as from historical-sociological theories of state-building. A key purpose of this study is to interconnect influence of climatic, geographic, and topographic events that effected characteristics of specific geographical regions, and also create conditions for unique state development: for distinctive form of processes of accumulation and concentration of political power, economical a cultural capital.

Key words:

environmental factors – state formation – historical sociology – geopolitics – long-term social processes – climatic change

Několik předběžných poznámek o vztahu společnosti a environmentálních faktorů

Přestože je společnost v první řadě kulturní výtvar – specifické společenství určitého živočišného druhu, jehož jedinečnost spočívá v tom, jak se domníval Clifford Geertz (2000), že žije v ohromné pavučině významů, že je společenstvím „symbolických živočichů“ (Cassier 1996) – nelze ji nikdy odtrhnout od nesociálních či environmentálních podmínek její existence. Právě limity každé sociální konstrukce, každé mentální reprezentace a Symbolického řádu, když bychom se odkázali na Jacquese Lacana (2001), se nacházejí ve vnějším přírodním prostředí, v říši fyzikálních zákonů, tj. v Reálnu.¹ Environmentální faktory tak stále tvoří, byť to v hypertrofované technické civilizaci počátku třetího tisíciletí nemusí být vždy patrné, důležitou roli. Roli, kterou koncem osmdesátých let opětovně zdůraznili Ulrich Beck (2004) a po něm Anthony Giddens (2003) ve svých úvahách o rizikové či pozdně moderní reflexivní společnosti.² Třebaže se jejich myšlenky zaměřily na druhou stranu mince vztahu mezi přírodním prostředím a společností, to jest na zpětné působení společnosti na biosféru, znovu připomenuli, že lidský „triumf“ nad přírodními silami je vrtkavý a relativní. Vedlo-li tedy posledních dvě stě let k zásadní přeměně vztahů mezi společností a environmentální sférou,

jak nás učí Daniel Bell (1973) anebo Arnold Toynbee (2001), je třeba si uvědomit, že společnosti, které si sociologie zvykla označovat jakožto tradiční, žily z velké části právě ve stínu onoho přírodního prostředí. Chceme-li tudíž blíže porozumět vztahu mezi environmentálními faktory a některými společenskými procesy, zvláště pak těmi dlouhodobými, je třeba se zaměřit na raná stádia společenského vývoje. Dvojnásob to pak platí, přijmeme-li argumentaci autorů „teorie jednou nastoupené cesty“ („path dependency theory“), která zdůrazňuje dlouhodobé přetrvávání v minulosti jednou vzniklých institucí, počítaje v to i jejich vliv na podobu a chod společnosti (viz Pierson 2003). Z toho ostatně vychází i předložená stať, kladoucí si za cíl teoreticky konceptualizovat vazby mezi některými nesociálními podmínkami života společnosti a formováním států.

Velká část dějin druhu „homo sapiens“ – a to nemusíme vůbec přijmout pozitivní vizi tohoto vývoje z pera takových autorů, jakými byli Gordon Childe (1966) či laureát Nobelovy ceny Jacob Bronowski (1985) – je právě příběhem o vyrovnávání se různých místních (a později čím dál tím více globálních) společenství s nesociálním prostředím. Lidstvu, nerovnoměrně rozestetému na šesti kontinentech, tak od počátku stály v cestě některé překážky, s nimiž se muselo vyrovnávat: mráz tunder, stejně nehostinná, avšak klimaticky rozdílná pásma pouští, na první pohled nepřekonatelné vzdálenosti oceánů i pevnin, štíty těch nejvyšších pohoří, stejně jako neprostupné lesy. Ty všechny sehrávaly svou roli v sociálním vývoji. Není proto příliš překvapivé, že sociální a kulturní antropologie učinila ze vztahu společnosti a přírodního prostředí jeden z nejdůležitějších předmětů svého zájmu. To se výjimečným způsobem projevilo kupříkladu v neoevolucionistické antropologii Leslieho A. Whita (1949) a Juliana Stewarda (1955), kteří – každý po svém – viděli kulturu a organizaci společnosti jakožto výsledek unikátního způsobu adaptace na přírodní prostředí; tzn. jako extrasomatický prostředek lidského rodu, jež mu zajišťuje přežití. Což je základní význam, který si tento pojem udržel dodnes (srov. např. Harris 1993; Murphy 2004, kap. č. 2). Je-li však existence společnosti vždy spojena se schopností vyrovnat se s výzvami environmentálních podmínek, je vcelku nasnadě, že pakliže se určitá společenství nejsou s to vyrovnat s klimatickými a geografickými jevy či třeba jen se vzrůstajícími požadavky na určité suroviny, potřebnými k jejich existenci, nemluvě o narušení rovnováhy v určitém ekosystému, čelí častokrát krizím a kolapsům. Americký badatel Joseph A. Tainter (2009; srov. též Diamond 2008) nám o tom v dnes již klasické knize *Kolapsy složitých společností* zanechal řadu výmluvných příkladů.

Shrňme tedy, že adaptace na přírodní prostředí, na mimo sociální svět kolem nás, není jen procesem vzestupu civilizace a technologických znalostí a dovedností s tím spjatých, ale rovněž procesem častých krizí a kolapsů. Dodejme pak, že každé takové selhání vyvolává rozsáhlou destabilizaci do té doby existujícího sociálního pole, v němž ztrácejí předcházející mocenské vztahy svou platnost. Jakmile se pak začnou jedenkrát hroutit, rozpadající se s nimi i kodifikované (ale i ty nekodifikované) systémy norem a hodnot. Každý kolaps, případně nečekaná krize, tak představuje prudkým vpád Reálna do Symbolického univerza, když se budeme opětovně dovolávat lacanovské terminologie, ukazující společnosti dočasnost, arbitrarnost a relativitu jejích představ o ní samé (sdílených kolektivních reprezentací). A právě přírodní síly nejčastěji reprezentují takovýto ořes, jenž vede k vychýlení dosavadního kurzu sociální změny, případně k její diskontinuitě.

Předložený text by rád k takto velmi obecně naznačenému problému – tzn. vztahu přírodního prostředí a společnosti, respektive schopnosti přizpůsobení či nepřizpůsobení se společnosti tomuto prostředí – také přispěl. A to poměrně specifickou cestou, neboť nechce ani mapovat proces adaptace některé z konkrétních společností/společenství na jeho unikátní ekologickou niku, ani nehodláme podrobit rozboru některý z případů krize určité společnosti, ba ani množinu nějakých krizí. Naopak naši pozornost přesouváme k poněkud sofistikovanějšímu mechanismu, na němž bychom mohli – třebaže si uvědomujeme, že stále nedokonale a mezerovitě – důkladně prozkoumat interakci některých přírodních jevů s jedním ze sociálních procesů. Tím je pro tento konkrétní případ *proces formování států*, ačkoliv se domníváme, že analogicky lze postupovat i u jiných společenských fenoménů.

Předmětem naší stati je tudíž nárys koncepce vztahů mezi procesem formování států a některými nesociálními podmínkami života společnosti. Jinými slovy řečeno, chceme sledovat obecnou logiku působení některých přírodních faktorů na utváření států. Náš cíl tak spočívá ve vytvoření teoreticky nosné koncepce interakce určitého sociálního procesu s přírodním prostředím. Pro tento účel budeme spojovat celkově tři druhy informačních zdrojů, což znamená, že ze všeho

nejdříve vyjdeme ze čtyřdimenzionálního modelu formování států, odvozeného z dědictví teorií Pierra Bourdieua, Michaela Manna a Charlese Tillyho. Tento model následně dáváme do vztahu k Petruskově (1985) koncepci nesociálních podmínek života společnosti, které podle autorova soudu, ale i podle názoru jiných badatelů (Barry a kol. 1977; Costanza a kol. 2007; Lenski, Lenski, Nolan 1970, s. 18; Nuget 1981; Smyntyna 2007), promlouvaly a promlouvají do směru sociálního vývoje, a skrze to i do evoluce politické organizace. Čili politické organizace, již od časů starověku zastávají různé formy států (srov. Belandier 2000; Carneiro 1970; Claesson, Skalnik 1978; Diamond 2000; Servis 1962). Náš přístup lze proto popsat jako na stát orientovaný teoretický rozbor vazeb mezi některými environmentálními faktory a utvářením států. V neposlední řadě pak pro jednotlivé typy těchto činitelů (klíma, topografii aj.) vytváříme *premisy* ohledně jejich působení na dílčí procesy formování států. Pro tvorbu většiny těchto premis využíváme zejména soudobých environmentálně zaměřených teorií z oblasti antropogeografie, geopolitiky či přírodní historie.

Oporu pro takto načrtnutý postup nalzáme jednak v koncepci kumulativního budování sociologických teorií, jak ji svého času představil Randall Collins (1986, 1999) v některých svých pracích a jak ji také usilovně propagoval Jonathan H. Turner (1984), jednak sleduje principy deduktivně-nomologického konstruování teoretických modelů, využívajících souborů prepozic, jak je v sociologii např. reprezentují George C. Homans (1974), již jmenovaný Randall Collins (1994) anebo James S. Colman (1990). V našem kontextu je obzvláště důležité zdůraznit, že pracujeme s teoriemi jednotlivých autorů ve smyslu určité sociologické, respektive společenskovední tradice, jejíž hlavním jednotlícím prvkem je vztah přírodního prostředí k vývoji společnosti; ten je také jejich nejširším společným jmenovatelem. Veškeré dílčí teorie, dílem zde diskutované a dílem rozvíjené, upravované a využívané pro náš záměr tak představují variaci na určité téma, jímž je modelování společnosti ze strany environmentálních podmínek.

Zastavíme-li se pak na moment ještě u jiného aspektu naší práce, měli bychom upozornit, že se nedomníváme, že by politická organizace – tj. struktura určitého mocenského pole nebo typ nějakého státu – byla přímo odvoditelná z charakteru přírodních podmínek. Na to jsou, jak už dříve správně upozornil Pitirim Sorokin (1936, s. 90), od sebe až příliš kauzálně vzdáleny: tzn., že mezi nimi působí mnoho zprostředkujících (sociálních) činitelů.³ Zastáváme proto ten názor, že vývoj a utváření státních aparátů závisí v první řadě na sociálních skutečnostech, a je tudíž výhradně kulturním jevem, pro nějž je příznačná nejenom konstrukce materiálních struktur, např. (proto)byrokratické aparátu, ale i konstrukce symbolická: „idea státu jakožto státu“, jakožto mentální reprezentace mocenského pole, a s ní též toho, co lze v rámci určitého společenského prostoru považovat za politicky „možné“ a „nemožné“; rámuje tedy figury myslitelného, kdybychom si vypůjčili slovního obratu Cornelia Castoriadis (2007).

Environmentální faktory – a to skutečně zdůrazněme – reprezentují jakési zvláštní nesociální pole, které svým individuálním a naprosto osobitým způsobem vytváří předpoklady pro průběh procesu formování státu. Máme zde tedy co do činění se vztahem dvou různých druhů polí: jednoho nesociálního a druhého sociálního, anebo také jedno nesociálního prostoru a jednoho ryze sociálního, mezi nimiž existuje určitá nepřímá, zprostředkovaná kauzalita.⁴ Připojme ještě, že vztahy mezi oběma poli, jak je dobře známo z antropologických a jiných studií, působí dvousměrně. Tudíž nejen, že je sociální pole do určité míry podmíněno environmentálními faktory, ale ony samy působí na proměny environmentálního pole. Dané členění je samozřejmě uplatnitelné pouze na analytické úrovni, poněvadž v reálném světě se oba prostory vzájemně prostupují. Domníváme se, že postoj, který jsme tady načrtli, není jen typický pro společensky orientované myslitele, ale podle odborné literatury je přijatelný i pro většinu vědců přírodovědeckých oborů (srov. Moldan 1997).

Domníváme se proto, že rysy „nesociálního pole“ na obecné rovině vytvářejí nebo nevytvářejí následující předpoklady pro vznik a vývoj států: (1) vytvářejí příhodné či nepříhodné podmínky pro vznik a vývoj státu; (2) vytvářejí předpoklady pro urychlení či zpomalení procesů budování států, včetně těch, jež mohou vést ke krizím státu a případně i jejich kolapsům; (3) svým osobitým způsobem vytvářejí předpoklady pro zdůraznění některého z institucionálních rysů státu, čímž u něj zvýrazňují některé z atributů, a tím i jistým způsobem výslednou formu státu (viz dále diskuse o dílčích procesech utváření státu). Zatímco první bod poukazuje na situaci, v níž nelze státní organizaci za některých klimatických, topografických či jiných podmínek založit, druhý bod se věnuje

faktorům, které sice vývoji státu úplně nebrání, ale významně ho limitují. Pod oba body rovněž spadá situace, kdy prostředí vytváří velmi příhodné podmínky pro vznik států či alespoň akceleruje některé z jeho dílčích formačních (sub)procesů. V tomto ohledu je však nutné podotknout, že státy vznikaly i v těch na první pohled zcela nepřístupných a nehostinných oblastech, jakými byly např. vrcholky And anebo Himaláje; ačkoliv ve velmi specifických vnitřních konfiguracích a někdy s globálním historickým zpožděním.

Ještě než přejdeme k osvětlení toho, co pro tento případ míníme procesem formování států a environmentálními faktory, měli bychom se pozastavit u časové dimenze námi předkládaného modelu. Ježto je vztah společnosti k nesociálnímu prostředí rozhodujícím způsobem ovlivněn povahou kulturně-technologické adaptace na toto prostředí, nemohou být naše závěry samozřejmě časově – ale rovněž i pod synchronním drobnohledem – invariantní. Co se vlivu časové osy týče, musíme zdůraznit, že níže prezentované teze jsou pouze platné pro genezi států přibližně mezi třetím tisíciletím př. n. l. na jedné straně a rokem 1500 n. l. na straně druhé. Před tímto datem můžeme o existenci organizovaných sociálně-politických útvarů na bázi států uvažovat jen s obtížemi, kdežto po roce 1500, s tím jak postupuje technologický pokrok, začínají některé z našich argumentů slábnout a pozbývat na platnosti. Některé z nich lze sice extrapolovat až do roku 1800, tedy na začátek rozběhu průmyslové revoluce, avšak již ne za tento letopočet. Rok 1500 – kdybychom chtěli být ještě o něco přesnější, klidně bychom mohli uvést letopočet 1492 – je v tomto kontextu důležitý ještě z jiného důvodu. Představuje totiž jak první fázi globalizace současného světa (Robertson 1992), tak zastupuje i počátek zcela nových environmentálních dějin. Podle velmi podnětné studie Jasona Moora (2003; srovnej též Grove 1995) totiž nastává v tomto období klíčová společensko-ekologická změna, která přivádí na scénu zemědělský kapitalismus coby nový princip a kvantitativně hlavně zcela odlišný mechanismus ovládnutí přírodního prostředí. Ten pak mnohonásobně zvyšuje produkci nejen zemědělský plodin, ale především vede k mnohem systematictější kultivaci krajiny (k jejímu dalšímu pokulturnění ve smyslu řeckého slova *agricultūra*), včetně pěstování monokultur, jakými jsou cukrová třtina či bavlna, a v negativních (nezamýšlených) důsledcích i k výrazné ekologické devastaci periferií/kolonií.

Formování států: čtyřdimenzionální model utváření státu

Termínem formování států míníme proces, při němž dochází k budování státních organizačních a institucionálních struktur, přičemž stát ve shodě s některými autory (Bourdieu 1998, s. 74; Elias 2007; Giddens 1985, s. 20; Reynolds 1997, 2003; Weber 1998, s. 247) definujeme jakožto organizaci, která si více či méně úspěšně osobuje monopol na víceméně legitimní užívání fyzického a symbolického násilí na určitém více či méně vymezeném území a populaci. Pod takovouto definicí se vejdou prakticky veškeré formy politických systémů, jež vznikly od úsvitu civilizací až po ty, jež jsou příznačné pro dnešní sociální realitu. Důležitý je v této definici především akcent na ustanovování státního monopolu, ať už v oblasti fyzického či symbolického násilí, neboť prostřednictvím jeho vývoje se ze státu stává klíčová sociální instituce, která všemožným způsobem reguluje životy lidí.

Celý proces se odehrává na čtyřech vzájemně propojených úrovních (viz též schéma č. 2), které vedou k hromadění určitých zdrojů, forem kapitálu, propůjčujících státu mimořádný mocenský statut a autoritu nad jinými institucemi a organizacemi. Konkrétní konfigurace a relativní koncentrace různých druhů kapitálu pak odlišuje jedny státy od druhých, a to jak v jejich organizační skladbě, tak v relativní mocenské síle. Jedná se o následující čtveřici procesů (Bourdieu 1998, s. kap. 4; srov. též Mann 1986, 1993; Tilly 1992):

(1) Koncentrace zdrojů fyzického přinucení. Ta představuje budování armádních a policejních sil, jež jsou státu k ruce při prosazování jeho mocenského postavení jak vůči vnějším soupeřům, zpravidla reprezentovaných jinými státními tělesy, tak proti domácím vyzyvatelům a vůbec všem, kdo počínání státního aparátu neuznávají či se mu různými způsoby brání. Čili koncentrace tohoto zdroje je základním předpokladem samotné existence státu. Zároveň ho ale můžeme dále specifikovat do dvou klíčových podoblastí, a sice na ustanovování státního monopolu vůči jeho vnějšímu prostředí, skrze něž se ze státu pozvolna stává aktér mezinárodního systému, a ustanovování státního monopolu

ve směru dovnitř, kde stát vystupuje coby klíčová mocenská autorita (blíže srov. Elias 2007; Mann 1986; Tilly 1975, 1985, 1992). Stupeň koncentrace tohoto mocenského zdroje je velmi důležitý, jelikož determinuje z velké části to, nakolik státní aparát může úspěšně provádět zásahy a opatření vůči populaci pod jeho – ať už faktickou či nominální – správou a čelit zahraničním vyzyvatelům – nepřátelským státům.

(2) Koncentrace ekonomických zdrojů. Jelikož je stát z určitého úhlu pohledu organizace jako každá jiná, musí si zajistit materiální prostředky pro své přežití: finanční a jiné hospodářské zdroje, které by mu umožnily vydržovat si dostatek mužů, majících na starosti koncentraci předcházejícího mocenského zdroje, ale i jiného personálu, zodpovědného za nejrozličnější státní aktivity. Shromažďování a navyšování ekonomického kapitálu je tak v první řadě spojeno se zaváděním daňového systému, pomocí něhož se zajišťuje pravidelný příjem státního aparátu. Čím rozsáhlejší je jeho expanze, tím výraznější je i výsledná koncentrace hospodářských zdrojů. Výstavba tohoto systému pak úzce souvisí s vedením ozbrojených střetů, jelikož po dlouhou část evropské historie (zvláště pak po tu, o níž se zde budeme nejvíce zajímat) představovalo vojenské zápolení ty nejčastější a nejnaléhavější podněty k rozšiřování administrativního aparátu zodpovědného za výběr daní. Máloco totiž vyvolávalo tak naléhavou potřebu zisku finančních zdrojů jako bezprostřední ohrožení státu (podrobněji viz Ardant 1975; Ertman 1997; Mann 1993; Tilly 1992).

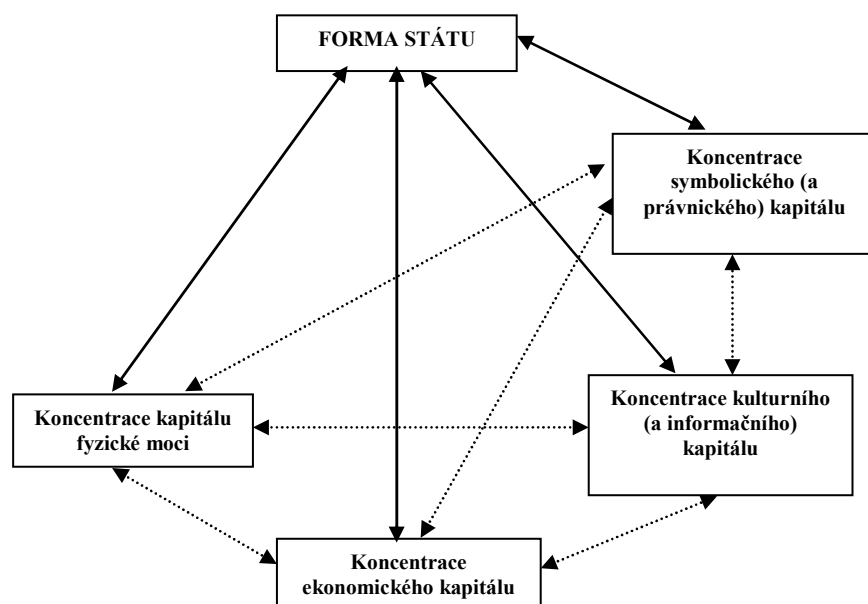
(3) Koncentrace kulturních zdrojů. U ní můžeme narazit na hned dvě podružné sféry. První, jež je spojena s kulturní unifikací prostoru státu, skrze niž dochází k postupnému prosazování „státní“ kultury jakožto kultury všem a všemu nadřazené. Zde máme především co do činění jak s budováním jednotného školního systému, jazykové a určité ideové homogenizace populace, tak i se zaváděním rozličných nových forem kulturní identifikace, např. národní identity (viz Bourdieu 1998; Corrigan Sayer 1984; Hechter 1999). Druhá sféra se naopak dotýká toho, co se obvykle nazývá koncentrace informačních zdrojů. Ta slouží státu ke sběru, zpracovávání, vyhodnocování a uchovávání informací o populaci. Právě díky nim může státní aparát zefektivňovat svůj chod a přitom průběžně sjednocovat kulturní prostor státu (srov. též Burke 2007: kap. 6; Foucault 2005; Giddens 1985). Od tohoto tématu se potom příliš nezdálíme, když uvedeme, že koncentrace informačního kapitálu je především spojena s procesy ustanovování a rozšiřování byrokratického aparátu. Kvůli této „byrokratizaci“ se nově vznikající – kulturně homogenizované – státní pole stává rovněž polem byrokratickým.

(4) Koncentrace zdrojů symbolického násilí – symbolického kapitálu. Role symbolického kapitálu má podle Bourdieua (1998) ve vývoji státu výjimečné postavení, neboť na jedné straně představuje svou vlastní nezávislou dimenzi a na straně druhé je do určité míry obsažena i v předcházejících druzích mocenských zdrojů; je jednou z jejich vnějších manifestací. Symbolický kapitál je totiž spojen s legitimitou státu, která podmiňuje úspěšnost koncentrace dílčích forem zdrojů v rukou státu. Stejně tak je tato legitimita nejenom předpokladem, ale též výsledkem koncentrace těchto zdrojů, navyšujících nedotknutelnost státu coby centrálního garanta sociálního pořádku. Podobně jako shromažďování zdrojů kulturní moci má i koncentrování symbolického kapitálu dvě dílčí dimenze. Jednu z nich lze spojit s praxí, jíž stát využívá k potvrzování své symbolické moci, tj. s různorodými rituály, symboly a znaky, díky nimž se stát „zmocňuje“ myslí lidí: institucionalizuje se v nich jako nezpochybnitelná součást sociálního prostoru (Althusser 1971; Claessen, Oosten 1996; Geertz 1980). Druhá je spjata s budováním státem ovládaného právního systému, který lze považovat za nástroj prosazování jeho legitimní moci. Právě díky institucionalizovanému právnímu systému je stát častokrát vnímán jakožto téměř nezpochybnitelná struktura, mající mimořádnou sociální autoritu.

Zatímco první dva procesy jsou převážně spojeny s utvářením monopolu na fyzické násilí, zbylé dva procesy především navazují na ty aktivity, jež stojí v pozadí konstrukce aparátu symbolického násilí a rovněž sehrávají svou úlohu při prosazování státní legitimacy. K představeným procesům, ústícím ve vznik státu, je též třeba dodat, že mezi nimi probíhá intenzivní interakce, ne-li přímo prolínání, což už jsme měli možnost částečně pozorovat v předešlém textu. Koncentrace zdrojů fyzického přinucení je podmíněna úspěšností v soustředění ekonomických prostředků, jež zase usnadňují konstituování kulturního monopolu státu, a v neposlední řadě lze též dodat, že koncentrace ve všech třech zmíněných sférách napomáhá vzrůstu symbolického kapitálu. Tutéž úvahu můžeme vést i opačným směrem a říci, že úroveň monopolizace symbolického kapitálu státem přinejmenším usnadňuje koncentraci v případě zbylých typů mocenských zdrojů, jež se též dialektickým způsobem

ovlivňují. V neposlední řadě bychom měli uvést, což odpovídá předchozí úvaze, že jednotlivé druhy kapitálů lze konvertovat v jiné druhy sociální moci. Stát tak díky tomu může kupříkladu proměňovat svou hospodářskou a politickou moc v moc symbolickou a naopak (Collins 1999, s. kap. č. 2; Turner, Dolch 1994; Weber 1978).

Schéma č. 1: Model formování států

Dodejme pak, že podle Bourdieua (1998, s. 75) vyúsťuje celková koncentrace různých forem sociálních zdrojů v určitý druh meta-kapitálu, který mu dává moc nad zbylými zdroji, včetně jejich držitelů. V návaznosti na to pak vystupuje mocenské pole, v němž držitelé různých mocenských zdrojů soupeří o kontrolu nad státem, který umožňuje ovládat právě toto mocenské pole.

Nicméně tyto konflikty mají i některé své negativní konsekvence, které se mohou obrátit proti státnímu aparátu. Jeho formování totiž málokdy představuje lineární proces postupné koncentrace zmíněných mocenských zdrojů, ale je pro něj častokrát stejně charakteristická jejich dekoncentrace a následné oslabování státu, jež může vyústit až v jeho rozpad. Často jsou příčinami těchto procesů, jak budeme posléze argumentovat, právě přírodní faktory. Oslobování státu dává vzniknout novým politickým aktérům (např. šlechtě, městům, církvi a dnes např. nadnárodním organizacím), které jsou jednotlivé mocenské zdroje schopny shromážďovat úspěšněji než stát. Díky tomu provází proces formování států neustálý souboj státní organizace a jejích klientů s jinými, mnohdy nestátními aktéry, kteří se pokoušejí ustanovit vlastní suverenitu (van Creveld 1999). My bychom pak na tomto místě měli ještě jednou podtrhnout, že proces formování států se vždy pohybuje nikoli pouze jedním směrem, tedy v linii stálé kumulace dílčích typů kapitálů, ale zrovna tak i ve směru jejich poklesu, dekoncentrace. Příběh geneze států je tudíž zároveň vyprávěním o vzestupu jedněch států a úpadku druhých, příběhem o zrodu velmocí, stejně jako o jejich krizích a úpadech. S termínem *krize* budeme tedy na dalších řádcích pracovat ve významu výrazné dekoncentrace v jedné či více dimenzích státem vlastněných kapitálů, kdežto za kolapsy budeme považovat ty situace, v nichž dochází k prudkému poklesu koncentrace ve všech typech kapitálů a s nimi i k zásadní rekonstrukci určitého mocenského pole (případně k jeho úplnému zániku) ve smyslu, v jakém s ním operuje Bourdieu (1998).

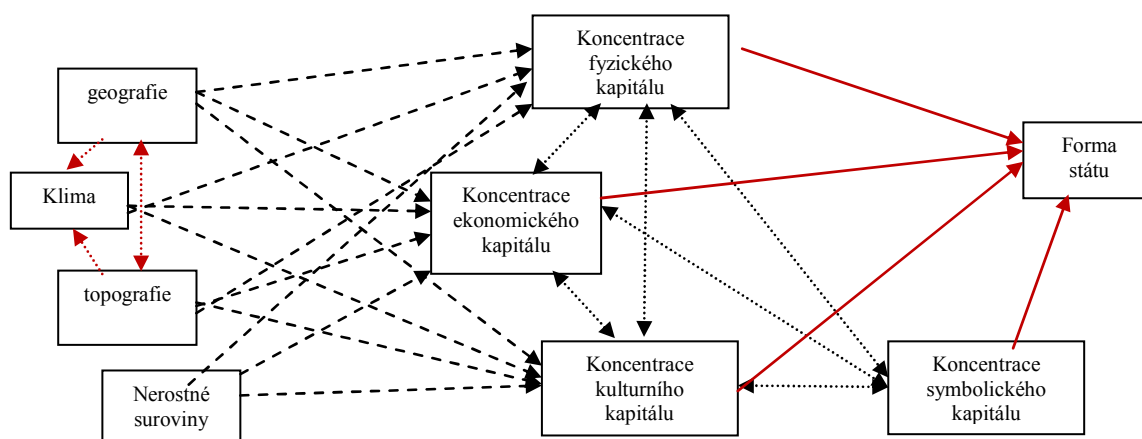
Naším cílem pak samozřejmě zůstává sledovat, jak různé environmentální faktory zasahují, zasahují-li, do procesu shromážďování různých druhů kapitálů, prostřednictvím nichž vzniká to, co zde nazýváme jakožto stát.

Environmentální podmínky života společnosti

Podle mínění Miloslava Petruska (1985; srov. též Kubátová, Znebejánek 2008, s. 43 a n.) tvoří nesociální životní podmínky jednu ze tří dílčích dimenzí života společnosti. Kromě nich můžeme jmenovat ještě demografické životní podmínky a sociální životní podmínky. Za environmentální faktory autor považuje ty, které svým vnitřním založením nepředstavují výtvar lidských aktivit, nicméně jsou stále předmětem permanentního zasahování ze strany lidského rodu. Tyto faktory lze rozdělit do dvou dílčích tříd: jednak na vnitřní nesociální podmínky, biosociální: tj. pohlaví, stáří, rasové atributy a genetické predispozice (dnes bychom zajisté přiřadili ještě epigenetické dispozice, zatímco o zařazení rasy do této kategorie bychom jistě více pochybovali), jednak na vnější nesociální podmínky, jmenovitě: (1) podnebí, (2) geografii, (3) topografii, (4) surovinové zdroje a (5) faunu a flóru.

Částečně z důvodu nezbytné redukce naší studie, z části též kvůli zaměření konference, jíž je tento příspěvek určen, se budeme věnovat pouze druhé třídě jevů. Biologické charakteristiky lidské populace, v současnosti zpravidla zkoumané sociobiologickými teoriemi a demografií, tudíž vynecháme – byť i jejich analýza by byla v daném rámci velmi podnětná – a budeme se soustředit pouze na vnější environmentální faktory. V navazujícím textu se proto zaměříme na postupné rozkrývání povahy a míry působení klimatických, topografických, geografických a surovinových faktorů na proces formování státu, respektive na dílčí procesy koncentrace různých druhů kapitálu, jež stojí v pozadí jeho vzniku a vývoje.

Schéma č. 2: Model hypotetického působení dílčích environmentálních faktorů na formování států

Pozn.: Představené schéma nereprezentuje model empirického kauzální působení na proces formování státu, ale pouze analytické schéma; tzn., že jsou v něm obsažené trajektorie možného vzájemného působení jednotlivých přírodních faktorů na dílčí procesy utváření státu a nikoli faktické působení. To má prozatím jen hypotetický charakter. Z uvedeného schématu též vyplývá, že takových to hypotetických linií působení můžeme identifikovat šestnáct, bereme-li v úvahu pouze přímé relace, až dvacet, pracujeme-li i s těmi nepřímými. Když pak vezmeme v úvahu všechny tyto vztahy, zjišťujeme, že se nám nabízí nejméně dvě stě padesát šest jejich možných konfigurací: určitého vzorce vztahů mezi konkrétním státem a jeho environmentálními podmínkami. Pro srovnání obdobného – avšak méně makro strukturního – modelu ovlivňování určitého společenství ze strany přírodních jevů, včetně jeho popisu, srovnej (Cox, Moore 2010, s. 254 ann, zvl. s. 260).

Doplňme však hned, že jsme z těchto výchozích podmínek vydělili faunu a flóru, neboť ta, jak se zdá (srov. např. Cox, Moore 2010, kap. č. 2; Moldan 1997; Rozsypal a kol. 1998), je výslednicí vzorce prvních tříd podmínek, od nichž je přímo odvislá. Pročež ji ani není možné uchopit v dané analýze jakožto nezávislou proměnnou či jako sadu specifických faktorů, intervenujících do sociálního vývoje. Díky tomu ji bereme coby součást klimatických faktorů: jako jednu ze složek určitého

podnebného pásma a klimatického mikroregionu (regionálního ekosystému), spoluurčovaného jak geografickými zvláštnostmi, tak topografickými znaky. Tak o ní ostatně uvažuje i jeden ze zakladatelů moderní fyzické geografie Vladimír Köppen.

Do analýzy nám tak vstupují čtyři hlavní skupiny přírodních jevů, jež působí na formování států, přičemž první tři – geografie, klima a topografie – jsou velmi úzce provázány a jejich oddělení je možné pouze na analytické úrovni, zatímco role nerostných surovin představuje v daném působení zcela nezávislou složku. Nastínění alespoň základního – dodejme, že prozatím hypotetického – modelu působení environmentálních faktorů nabízíme ve schématu č. 2.

Geografie, aneb když se bere prostor vážně

Byl to *Eratosthenes*, který již ve 3. stol. př. n. l. začal používat termínu geografie pro vyjádření prostorové analýzy přírodních a společenských fenoménů.⁵ S tímto pojmem zde budeme nakládat přesně v onom významu, přičemž se přidržíme dělení na fyzickou a společenskou geografii. Tou prvou je míněno prostorové rozložení přírodních fenoménů, zejména pak zemského povrchu, kdežto za tu druhou považujeme rozvržení společenských struktur napříč tímto povrchem. Pro naše úvahy jsou podstatné obě z dimenzí, neboť se dílem vzájemně podmiňují a dílem zase ovlivňují jiné jevy (či tytéž jevy, ovšem odlišným způsobem). Z takto rozvrženého úvodního analytického rámce je patrné, že znaky fyzické geografie nutně splývají s atributy podnebí, majícím též svou vlastní zeměpisnou dimenzi. My se však v této kapitole budeme zabývat pouze těmi aspekty, týkajícími se role zemského prostoru, respektive vazeb jednotlivých společenství, sociálních jevů a procesů – obecně řečeno institucionálních dimenzí či sfér lidské praxe – k tomuto procesu.

Takto rozvržený analytický rámec tak zahrnuje dvě úrovně geografických jevů: z části se jedná o geografické jevy spjaté s mezi-kontinentálními rozdíly, projevujícími se v mezi-civilizačních odlišnostech, a z části se jedná o intra-kontinentální rozdíly, tj. difference mezi různými částmi světadílů, vytvářejícími specifické geografické regiony a které pak dále rozrůžňují podobu samotných civilizací. Soubor prvních geografických jevů je spojen především s fyzickou geografii a nachází se z tohoto úhlu pohledu na vyšší úrovni obecnosti, zatímco geografické rozdíly uvnitř civilizací jsou mnohem více spojeny se společenskou geografii. Častokrát se totiž ustanovují až poté co dojde k zbudování určité společenské hierarchie, a to nejenom ve smyslu vytvoření sociálních vrstev, ale především v prostorovém významu: tzn., teprve když dojde k vytvoření základních kulturních a hospodářských center a periferií, stejně jako geopolitického (mezistátního) systému, či alespoň jejich zárodků.

Shrňme tudíž, že geografie nám pro tento případ zastupuje vazbu k prostoru: je to v zásadě bariéra, distance, která od sebe dělí jednotlivé státy a která tak neurčuje pouze polohu jedněch států vzhledem k druhým (geopolitické a geostrategické rysy mezinárodních vztahů), nýbrž i polohu vzhledem ke kulturním a hospodářským centrům (vztahy uvnitř ekonomických a kulturních polí). Díky tomu se některé ze států dostávají do izolace (obzvláště, když tuto izolaci umocňují i topografické či podnebné podmínky), zatímco jiné se těší výraznému kontaktu s jinými státy, což dodatečně vede k celé řadě důsledků jak pro obecný charakter sociální dynamiky, tak pro utváření jednotlivých států, vždy zasazených v konkrétních zeměpisných podmínkách.

Úloha mezikontinentální geografie pro formování států

Problematiku geografických rozdílů mezi civilizacemi zpopularizoval v posledních letech Jared Diamond (2000) svou knihou *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplné zárodky a ocel v historii*, za niž obdržel prestižní Pulitzerovu cenu. Ačkoliv je nutné poznamenat, že některé stěžejní argumenty jeho koncepce lze nalézt již u Marvinu Harrise (1993). Podle autorova názoru je v dlouhodobém horizontu pro vývoj lidských společenství klíčové nasměrování os kontinentů. Míří-li severojižním směrem, je migrace živočišných druhů i lidských skupin velmi obtížná, jelikož musí překonávat hned několik velmi rozdílných klimatických pásem a díky tomu se i zmenšuje počet potenciálně domestikovatelných živočichů. Podnebné pásy tudíž mají tendenci vytvářet relativně přirozené bariéry pro živočišné druhy, stejně jako pro způsoby adaptace lidí na klimatické podmínky (rozdíly v hospodářské činnosti, včetně její kvantity). Následkem toho

se na kontinentech s takovouto zeměpisnou orientací (např. Amerika a Afrika) značně zpomaluje nejenom proces sociální migrace, ale rovněž též kulturní difúze. Sociální změna tak vykazuje mnohem nižší dynamiku a v rámci času velmi dlouhého trvání (*longue durée*) také mnohem nižší úroveň technologického pokroku. Naopak, je-li osa světadilu orientována v západovýchodním směru, sociální dynamika vykazuje přesně opačné znaky. Kulturní kontakt, probíhající uvnitř totožných podnebných zón, dosahuje vyšší četnosti, což přispívá nejenom šíření technologií, ale i častějším ozbrojeným střetům, díky nimž se zdokonalují techniky zabíjení, a rovněž se snadněji šíří choroboplodné zárodky. Ty sice způsobují rozsáhlé epidemie a jsou neméně vražedné než vojenské konflikty, avšak v dlouhodobém horizontu činí populaci odolnější vůči některým nemocem, díky čemuž jí přináší neocenitelnou výhodu v kontaktu s jinými civilizacemi. Souběhem těchto okolností se tak společnosti na některých kontinentech dostávají na mnohem vyšší úroveň technologických dovedností než společnosti jiné, což se především odráží v procesech akumulace různých zdrojů sociálního kapitálu: zejména pak fyzické moci a hospodářských zdrojů, ale rovněž i v samotném charakteru států. Ty disponují mnohem složitější a především výkonnější správní strukturou a mnohem výraznější úrovní koncentrace jednotlivých sociálních kapitálů.

Z Diamondovy teorie lze tudíž pro formování států vyvodit následující premisy:

Premisa č. 1: *Nachází-li se stát v dlouhodobém horizontu na kontinentu se severojižní orientací, není vystaven tak rozsáhlé sociokulturní dynamice, jako když se nachází na kontinentu se západovýchodním nasměrováním.* To znamená, že na jeho území nedochází k tak rozsáhlé sociokulturní difúzi, interakci (nabývající jak mírových, tak násilných podob) a k technologickému vývoji, jako na kontinentech se západovýchodním nasměrováním. Díky tomu dochází k nerovnanému sociálnímu vývoji nejenom na úrovni určitých společností či státních celků, jak mají ve zvyku postulovat někteří autoři (Hroch, Klusáková 1996; Quigley 1979; Wallerstein 1974), ale i na úrovni celých civilizačních celků, což je myšlenka typická pro některé autory civilizačních analýz (Arnáson 2009, 2010; Eisenstadt 2000). V tomto bodě je nutné podtrhnout, že nakupení výše zmíněných změn trvalo podle Diamondovy koncepce přes deset tisíc let, než se stalo geopoliticky rozhodujícím.

Premisa č. 2: *Nachází-li se stát dlouhodobě na kontinentu se severojižní orientací, má zpravidla nižší úroveň akumulace a koncentrace jednotlivých druhů sociálních kapitálů, než je tomu v případě států, jež se vyskytují na světadílech se západovýchodní orientací.* Nárůst znalostí a dovedností v kulturní a především pak v technologické rovině vede k tomu, že některé společnosti disponují efektivnějšími (racionálnějšími) formami výroby a získávání nadproduktu, které jim, jak zdůrazňuje Ernst Gellner (2001), dodatečně umožňují zvýšit podíl těch, jež se věnují jiným činnostem než jen obstarávání obživy. Následkem toho pak dílem roste úroveň společenské komplexity (míra sociální diferenciací) a dílem akumulace různých typů kapitálu. Ty v neposlední řadě vytvářejí podmínky pro navýšení relativní síly jednotlivých států v mezinárodním srovnání. Z takovéto komparace pak ty, jež jsou situované na kontinentech se severojižním nasměrováním, vycházejí mnohem hůře než ty se západovýchodním, což v okamžiku jejich vzájemného makropolitického střetnutí hovoří proti nim.

Úloha meziregionální geografie pro formování států: geopolitika

Tématika role prostoru v politické dynamice se těší dlouhodobému zájmu tzv. geopolitiky (někdy lze nalézt i označení „politická geografie“ či „geostrategie“), badatelského oboru, vzniknuvšího na přelomu 19. a 20. století nejenom na rozhraní dvou staletí, nýbrž i dvou druhů věd – přírodních a společenských. Předmětem geopolitického výzkumu jsou vztahy mezi zeměpisným prostředím a státy: úloha polohy dané země, její velikosti, lidnatosti, tvaru území i vnitřní sociálně-prostorové konfigurace. Mezi zakladatele tohoto oboru patří švédský teoretik Rudolf Kjellén, němečtí badatelé Fridrich Ratzel a Karl Haushofer či britský admirál Alfred T. Mahan anebo Halford McKinder.⁶ Ti, každý po svém, rozpracovali vztahy mezi prostorovou pozicí společností/států a jejich mezinárodně politickou situací, nicméně jejich koncepce se ukázaly být jednak silně kontaminované národě-politickou ideologií a jednak až příliš geograficky deterministické a redukcionistické, takže byly již v průběhu první polovice 20. století postupně opuštěny. To ostatně ve své knize „Sociologické nauky přítomnosti“ velmi erudovaně a podrobně dokládá Pitirim Sorokin (1936, kap. č. 3).

V poněkud restaurované podobě pak na tyto prvotní impulsy navázali soudobí historičtí sociologové, jež se rozhodli brát vztah prostoru, společnosti a politiky opět vážně. Mezi nimi zmiňme např. Paula Kennedyho, Michaela Manna, Martina van Crevelda a zvláště pak Randalla Collinse, který syntetizoval a systematizoval velkou část poznatků z prací právě těchto autorů. To je ostatně také důvod, proč se budeme dále zabývat právě jeho teorií působení geopolitických podmínek na vývoj států; na jejich vzestup a úpadek, jak on sám píše. Podle jeho názoru (Collins 1994, s. 98, 109–110; 1995; 1999, s. 39–41, 45, 269; srovnej ale též Elias 2007, s. 111 an.) mají působit faktory politické geografie na utváření státních těles na základě následujících tezí:

Premisa č. 3: *Rozlohou větší, více osídlené a na zdroje bohatší státy expandují na úkor těch menších.* O tomto principu lze uvažovat jakožto o klíčovém postulátu, jenž uvádí, je-li stát schopen dosáhnout vítězství v mezinárodních konfliktech, a podle soudobé literatury s ním souhlasí řada badatelů (Andreski 1968: 79, Elias 2007; Gilpin 1981; Modelski, Thompson 1988; Thompson 1988). Větší státy mají podle této jednoduché premisy, co se materiálních zdrojů a efektivního poloměru využití své vojenské síly týče, přirozenou výhodu nad menšími územně-politickými jednotkami. Navíc se v průběhu historie, prostřednictvím toho, jak postupuje pokrok v transportních a komunikačních technologiích, velikost efektivně ubránitelného území posupně rostla, čímž se duálně zvětšovala i samotná velikost států. Někteří badatelé pak dokonce došli k závěru, že relativně malá výhoda ve zdrojích, ale kumulující se po značnou dobu, mohla v důsledku znamenat významný konečný rozdíl (Singer 1979).⁷ Shrňme tudíž, že větší státy jsou schopny koncentrovat výraznější množství kapitálu (vojenského a ekonomického) potřebného k úspěchu v soupeření v mezinárodní aréně a jsou díky tomu pro tyto zápasy lépe vybaveny. V tomto ohledu pak ve zcela novém světle vystupuje bonmot, mající údajně pronést Stanley Kubrick: „velké národy se vždy chovali jako gangsteři, zatímco malé se chovaly jako prostitutky“ (Eriksen 2007, s. 40).

Premisa č. 4: *Země s protivníky na méně frontách expandují spíše než země s protivníky na mnoha frontách.* Geopozice v podobě „periferního (okrajového) nástupního postavení“ má podle této teze zvýhodňovat územní expanzi. Naproti tomu rozsáhlá území bez přirozených hranic mohou pojmout mnoho států. Takovéto prostory pak bývají často dobyty výpadem z periferie. Na tento aspekt též upozorňuje Paul Kennedy (1996, s. 117 an.), který zdůrazňuje značnou geostrategickou výhodu těch zemí, nacházejících se relativně izolovaně při pobřeží, tudíž těch, jež nemuseli téměř nikdy bojovat s několika protivníky záraz, pakliže je k tomu později nepřinutila (či nevybídla) koloniální expanze. Obdobným směrem též míří úvahy Michaela Manna (1986, s. 458 an.) či Samuela Finera (1975, s. 91 an.), podle nichž evropské státy, které se až do 17. století převážně spoléhaly pouze na námořní síly, nemusely vydávat na výstavbu vojska zpočátku tak vysoké prostředky, a tudíž se nacházely ve strategicky zvýhodněném postavení v případě dlouhotrvajících konfliktů. To se pak mělo údajně odrazit i v jejich vnitřní struktuře, neboť díky takovéto fiskální politice měl být vztah mezi státními elitami a zbývající domácími politickými aktéry mnohem demokratičtější: měl spíše ke konstitucionalismu než k autokratické vládě. Nicméně takovéto tvrzení oponuje případům mnoha evropských regionů – např. Polska, Švýcarska a jihu Evropy.

Premisa č. 5: *S tím, jak plyne čas, se státy v centru zeměpisného regionu postupně rozpadají na menší a menší jednotky.* V tomto bodě máme tedy co do činění s fragmentací vnitřních států, podléhajících vnějšímu tlaku. Ten často míří ze strany expandujících okrajových mocností, snažících se rozšířit své zdrojové základny. Země nacházející se uvnitř pomyslného geopolitického centra oblasti a mající potencionálně mnoho nepřátel na mnoha frontách se tak často uchylují k vytváření koalic vůči silným periferním zemím (srov. též Gilpin 1981; Morgenthau 2006). Podle Collinse tudíž logika postavení státu v prostoru nesmlouvavě říká, že pouze ty politické jednotky, jež disponují naprosto optimálními zeměpisnými základnami, jsou schopné se dlouhodobě postupně rozšiřovat. Výhoda periferie (v tomto smyslu geopolitického pomezí) nespočívá ani v kulturních charakteristikách, ani v hospodářských zdrojích, nýbrž v geopolitické struktuře. „Vnitřní“ státy, oslabené tímto makro-politickým působením, se rychle štěpí na drobná mocenská ohniska. Ve vztahu k dané problematice bychom měli ještě na závěr poznamenat, že proces vzniku a postupné krystalizace geopolitického systému, určitého mezinárodněpolitického vzorce, je dlouhodobou záležitostí a nikoliv překotným sociálním jevem,

jenž nabude své konečné podoby přes noc; a ani pak není nikterak trvalým a neměnným systémem. Nejprve totiž existují pouze různé menší (mezistátní) útvary, obvykle nepřilíš složité vztahy mezi dvěma až třemi zeměmi, týkající se především zajištění základní obrany státu a zamezení rozsáhlé migrace (Carneiro 1970), teprve až později dochází k rozšíření geopolitické logiky na úroveň celých civilizací a ještě o něco později na mezi-civilizační úroveň. To má své důsledky i pro postavení státu v prostoru, neboť v počátečních stádiích utváření mezinárodních vztahů, mohou být některé ze zemí v periferním postavení, kdežto později se mohou přesunout do centrální pozice.

Premisa č. 6: *V průběhu dlouhotrvajícího časového úseku se předcházející podmínky sčítají a prohlubují, až po určité době dojde k masivnímu zjednodušení mezinárodněpolitického rozložení sil a k následnému urputnému soupeření mezi několika málo státy.* Výsledkem takového stavu je pak to, že se v průběhu několika staletí dramaticky sníží počet státních celků, neboť ty velké polykají ty menší, anebo s nimi nanejvýš uzavírají politické aliance. Takovým exemplárním případem je kupříkladu post-feudální Evropa, v níž se počet státní a státu se podobajících politických těles snížil během několika století z bezmála pětiset na necelou třicítku, anebo Čína po období válčících států a sjednocená za dynastie Čchin.

Úloha meziregionální geografie II.: kulturní a hospodářská centra a periferie

Třetím okruhem sociálních fenoménů, navazujících na geografické faktory, o nichž uvažujeme v kontextu formování států, je pozice státu vzhledem k obchodním a kulturním sítím. Zeměpisná poloha zde na jedné straně podmiňuje šíření, respektive nešíření určitých idejí, kulturních artefaktů a zboží, a skrze to také kulturní/hospodářskou otevřenost či uzavřenost vůči sociální změně. Geografická pozice tak určuje ta místa, která bychom byli s to označit za jádra hospodářské a kulturní dynamiky a která bychom naopak mohli nazývat jejími okraji, oblastmi odříznutými od těchto středů. Na straně druhé ovšem nemůžeme tvrdit, že by se jádra ustanovila jako centra hospodářské a kulturní dynamiky právě jen díky své geografické pozici. To, že jsou některé regiony jádry sociální změny, je totiž až výslednicí souhry sociálních procesů a nikoliv pouze díky jejich umístění na mapě světa. Centra a periferie – ať už mají úlohu, kterou jim přisoudil Immanuel Wallerstein (1974), Stein Rokkan (1975) či Jacques Le Goff (2002) – tak ve svém vztahu ke geografii nepředstavují plody environmentálních sil, nýbrž ovoce sociokulturního působení, k nimž se geografické faktory následně přidávají a účinky sociálních faktorů jen dále umocňují. Vzdálenost od centra obchodních sítí, jejich přesuny, izolace mořem, nevýhodná poloha či jiné geografické zvláštnosti, jak je známe kupříkladu z děl Pireneho a Braudela, tudíž mohly za to, že procesy sociální difúze, směny a jiných forem interakce probíhaly na některých místech pomaleji, méně často, s nižším souhrnným objemem a nakonec i v „kvalitativně“ naprosto jiné konfiguraci než v případě těch států, jež měly blíže k centrům těchto hospodářských a kulturních tepen.

Zatímco pozice některých zemí (např. ostrovní poloha, odlehlost nebo jednoduše periferní postavení) přinášela nezanedbatelné výhody v oblasti geostrategické, mohla se vyznačovat zcela ambivalentními vazbami ke kulturním centrům a hospodářským uzlům. Z tohoto důvodu pak musíme vyzvednout, že kulturní, politické (geopolitické) a ekonomické jádra a periferie nemusely vždy splývat. A také často ani nesplyvaly. Proto si také Jacques Le Goff (2002, s. 731) v tomto kontextu dovoluje psát o polycentričnosti a diskontinuitě prostoru v premoderním světě. To především platí do roku 1500 a z velké části též pro „přechodové období“ k „různorodým modernitám“ (multiple modernities), jež trvalo až do roku 1800, kdy dochází, alespoň pak v Evropě, k sdružení různých center do provázaného systému národních států. Od roku 1800 je pak tento proces prostorového sjednocování různých institucionálních center a periferií umocňován časoprostorovou konverzí (Giddens 2003), díky čemuž je jejich původní heteronomie částečně překryta.

Na základě takovýchto obecných východisek si dovoluujeme zformulovat dvě výchozí premisy ohledně charakteru meziregionální kulturní a ekonomické geografie pro proces budování států:

Premisa č. 7: *Státy nacházející se blíže ekonomických center, tzn. blízko jader obchodních uzlů, mají zpravidla vyšší akumulaci ekonomického kapitálu, než státy nacházející se na periferiích tržních struktur.* Takovýto stav má své nedílné konsekvence i pro charakter státu, neboť tam, kde dochází

k mnohem vyšší úrovni akumulace hospodářského kapitálu, může jej stát také mnohem snáze shromažďovat, čímž se zvyšuje jeho mocenská síla. Oblasti bohaté na hospodářský kapitál také vytvářejí poněkud jiný vzorec vztahů mezi státním aparátem a držiteli kapitálu než oblasti, které jsou na kapitál chudé, což jsou většinou právě periferie hospodářského systému.

Premisa č. 8: *Státy nacházející se blíže kulturních center, tj. blízko jader kulturních okruhů, mají obvykle vyšší akumulaci kulturního kapitálu, než státy nacházející se na hranicích těchto okruhů.* Opět i v tomto případě zasahuje blízkost či vzdálenost států vzhledem k dominujícím kulturním polím do celkové úrovně akumulace kulturního kapitálu, a skrze to i do charakteru státní struktury. Ty státy, které se nacházejí právě v těchto oblastech, mohou využívat racionálnějších forem kontroly, rovněž i literace a gramotnost zde dosahují nesrovnatelně vyšší úrovně, nemluvě o technikách uchovávání a zpracování informací, které jsou mnohem pokročilejší. Kvůli tomu se pak také kultura jádra prosazuje na úkor kultury periferie, jíž má tendenci podřizovat svým vlastním vzorcům (Hechter 1999; Le Goff 2002, s. 736). Totéž platí i pro sféru technologií a dalších prakticky uplatnitelných informací.

Topografie aneb třídídimenzionální kvalita prostoru

Jak je z jejího řeckého označení (*topos* – povrch, *grafia* – popis) patrné, topografie odkazuje k vertikálnímu členění zemského povrchu; proto označuje bariéry úplně jiného charakteru než geografie. Horská pásma, hluboká údolí i dlouhé roviny sehrávaly další z významných limitů nejen migračních toků, ale též promlouvaly do evoluce regionálního podnebí tím, že např. srážkám nedovolovaly překročit některá z horských pásem, čímž vznikaly rozmanité klimatické mikroregiony. Topografie tak, podobně jako geografie, dotvářela klíčové rysy klimatu. V případě členitosti zemského reliéfu a jeho vztahů ke společnosti máme tudíž co do činění se dvěma základními liniemi úvah: první, představující působení topografie na místní podnebí, na oblast, v níž se ta která společnost (stát) nachází, a druhou, beroucí na sebe podobu vlastního (kauzálního) faktoru, působícího velmi podobným způsobem jakožto geografie; což znamená, že působí coby prvek „distance“, bariéry či jednoduše jako izolující faktor, „vzdalující“ jedny státy od druhých, činící jejich kontakt problematictější. Obě množiny topografických znaků mají tedy důsledky pro charakter společnosti, její mocenské konfigurace, zvláště pak pro procesy akumulace a koncentrace ekonomického, kulturního a kapitálu fyzického přinucení.

Mezi první badatele, zdůrazňující důležitost tohoto fenoménu, patří rozhodně Fridrich Ratzel (1897a, 1897b, 1898), upozorňující na úlohu „otevřenosti“ a „uzavřenosti“ určitých států, jíž zprostředkovávají topografické faktory. Podobným směrem se vydal též jeho vrstevník – Francouz August Matteuzi v knize *Faktory lidské evoluce (Les facteurs de l'évolution des peuples, 1900)*, který podle Sorokinova (1936, s. 138–139) výkladu přišel s teorií, podle níž se v rovinatých, a tudíž i relativně vodnatých oblastech vytvářejí státy, spějící převážně k politickému despotismu a k centralizovaným formám vlády. V obdobném smyslu, avšak s mnohem větším akcentem ke klimatickým kritériím, uvažoval o něco později i Karl Wittfogel (1957, srovnej též část věnovanou klimatu v tomto textu). Oproti státům vyvíjejícím se v rovinách se ty, jež vyrůstají na svazích vysokých hor, s malým množstvím vodních ploch, budují spíše decentralizované, kooperativní, a proto potenciálně demokratické formy vládnutí. Topografické podmínky i charakter zemědělské výroby zde totiž neumožňují dosáhnout vysoké akumulace a koncentrace ekonomický zdrojů a přinucení, a tak se tyto státy musejí spoléhat na jiné formy ovládnutí svého obyvatelstva a zisku zdrojů pro své fungování než pouze na přímé využití přinucení.

Třebaže s Matteuzim nesouhlasíme v tom, že by horské prostředí vedlo přímo k demokratickým formám vládnutí – čemuž příklady států z Jižní Ameriky (např. Incká říše), Afriky (Keňa a Etiopie), Tibetu (Nepál), Malé Asie (říše Peršanů či Chetitů) neodpovídají – domníváme se, že tento faktor důležitým způsobem omezuje schopnost akumulace a koncentrace hospodářského kapitálu. A to nikoliv přímo, ale zejména tím, že z části podmiňuje některé parametry místního klimatického prostředí: zejména úrodnost půdy a celkový charakter zemědělské výroby. Ta zpravidla dosahuje mnohem menšího výkonu než v případě „nížinatých států“. Čili z dané situace můžeme vysoudit následující tvrzení:

Premisa č. 9: *Státy nacházející se v nížinatých oblastech vykazují vyšší úroveň akumulace ekonomického kapitálu ze zemědělské produkce, čímž zprostředkovaně navyšují i relativní hospodářskou sílu dané země.* Samozřejmě tato zvýšená akumulace se nemusí automaticky projevit v koncentraci hospodářských zdrojů v rukou států, neboť ta je jednak spojena s dalšími charakteristikami místního ekosystému a jednak je spojena s domácí politickou situací a momentální silou domácích politických aktérů (zvláště pak těch, kdo drží ekonomický kapitál). Přes tyto výtky však jde o mnohokrát popisovanou situaci, o níž se kupříkladu zmiňují i antropologové J. Golson a D. Gardner (1990) při popisu vztahu mezi společensko-politickou organizací a zemědělstvím v hornatých oblastech Nové Guineje.

Mezi topografické faktory patří rovněž ty, jež zvýrazňují geopolitické charakteristiky, jak jsme je popisovali v předcházející podkapitole. V tomto ohledu se setkáváme se třemi strukturálními situacemi, které jsou tu více a tu zase méně explicitně obsaženy také v práci o globální historii Thomase Sowell *Dobytí a kultury* (Woods 2003, s. 347):

Premisa č. 10: *Státy, jejichž hranice jsou chráněny horskými pásmy nebo jinými topografickými pásmy, či jsou jinak topograficky zvýhodněny (nacházejí se např. ve vysoké nadmořské výšce), zpravidla disponují lepším obranným geopolitickým postavením než ty státy, jež tyto atributy postrádají.* To se mimo jiné projevuje i v premise č. 4, kdy výše popsané charakteristiky zmenšují potenciaální počet protivníků na více frontách. Logistické nároky na obranu následkem toho rovněž klesají, což se projevuje tím, že jsou hornaté či horami chráněné státy schopny částečně neutralizovat premisu č. 5, neboť výhodná obranná pozice stojí v opozici vůči vnitřnímu štěpení.

Premisa č. 11: *Země, jejichž hranice jsou chráněny horskými pásmy nebo jinými topografickými pásmy, či jsou jinak topograficky zvýhodněny (nacházejí se např. ve vysoké nadmořské výšce) nejsou obvykle schopny dlouhodobě expandovat na úkor svých sousedů.* K tomu dochází proto, že logistické náklady na útok v tomto případě dramaticky narůstají, čímž převyšují zisky z případného územního rozšiřování. Zahajují-li pak takovéto země expanzivní mezinárodní politiku, nemívá zpravidla dlouhého trvání, poněvadž se během ní brzo projeví fenomén přílišného rozpětí („overstretch“) popsaný výše. Velmi však závisí na celkové rozloze takového státu a na velikosti okolních států (viz premisa č. 3).

Premisa č. 12: *Jsou-li topografické podmínky zvláště nepříznivého charakteru – vytvářejí zásadní bariéry pro tok zboží a myšlenek – izolují stát, čímž ho mohou dostat do určitého periferního postavení vzhledem k hospodářským či kulturním centrům.* Daná izolace přispívá k zpomalení dálkového obchodu, a tím i k omezení akumulace hospodářského kapitálu. Stejnou paralelu lze vést i vzhledem ke kulturnímu kapitálu. Čili topografické podmínky v tomto kontextu intenzifikují premisy č. 7 a 8, čímž jsou spojeny s horizontální strukturací kulturně-ekonomického prostoru. Výborným příkladem je v tomto ohledu šíření křesťanství z Itálie směrem do západní, severní a střední Evropy v raném středověku, jehož další pronikání (na tehdejší technologické úrovni dálkové komunikace) v mnohém omezovalo pásmo Alp. Obdobně lze též uvažovat i o jiných pohořích, která znesnadňovala tržní směnu na dlouhé vzdálenosti a tak vedla k přesunu dopravy na vodu, čímž výrazně transformovala obchodní síť.

Klima, aneb když podnebí zasahuje do společenských procesů

Chceme-li od počátku vyjasnit situaci a vymezit, co přesně míníme klimatem, je třeba uvést, že o něm uvažujeme v dnes již tradiční koncepci německého badatele Wladimira Köppena. Ten stačil již na konci 19. století načrtnout rozsáhlou klasifikaci jednotlivých podnebných pásem, do nichž je možné různé regiony řadit a díky čemuž lze následně specifikovat jejich klimatické podmínky. Klima je v tomto případě vnímáno jako dlouhodobý režim počasí, jež je výslednicí, ostatně jako většina environmentálních faktorů, atmosférických a hydrosférických podmínek, jedinečných rysů biosféry a rovněž reliéfu zemského povrchu (Acot 2005, s. 5; Flannery 2007, s. 24). My si v tomto ohledu dovoluujeme zdůraznit, že je z velké části také efektem geografických a topografických podmínek, jimiž jsme se zabývali výše.

Podnebný režim není samozřejmě ani časově, ani prostorově konstantní: v průběhu desetiletí, ale především v řádech staletí a tisíciletí fluktuuje, což podmiňuje především průvodní znaky srážek, teploty a tím následně i kvalitu půdy, podobu fauny a flóry. Nejširšími časovými horizonty takovýchto klimatických změn jsou tzv. geologické doby (např. doby ledové a meziledové), vyznačující hranice těch nejvýraznějších oscilací v klimatických charakteristikách Země. Nicméně, jak nás nabádá Brian Fagan (2007, s. 21), neměli bychom si představovat, že klimatické změny nastupují zvolna a jakoby teprve až s časem se násobí. Naopak často přicházejí takřka neohlášeně, ve formě náhlého přechodu od jednoho režimu k druhému; jsou to proměny, jejichž příčiny nám připadají neznámé a jejichž směr uniká naší kontrole. Diachronní rozdíly v podobě klimatu, však nejsou jediným prvkem, který bychom měli zmínit, neméně klíčové jsou též odlišnosti synchronní, vyjádřené vzdáleností určitých zeměpisných oblastí od rovníku, respektive od pólů; ačkoliv i do těchto rozdílů vstupují některé další doplňující prvky. Ty totiž dodatečně zeměpisná pásma částečně diferencují na různé mikroklimatické regiony. Právě Köppenova teorie postihuje prostorové rozdíly v charakteru klimatu tím, že je třídí do různých pásem: (1) tropického, tj. nejbliže rovníku; (2) suchého nebo také pouštního; (3) přechodového či někdy také středomořského; (4) kontinentálního; (5) horského a nakonec (6) polárního, tzn. nejdále od rovníku. Přestože má každá ze zón svou přirozenou vegetaci, vytvářející specifické vegetační bariéry, nelze je vnímat coby homogenní útvary, ale spíše jakožto plynulé přechodové pásy.

Struktura i dynamika klimatických jevů bezprostředně ovlivňuje charakter ekosystémů (faunu, flóru, úživnost půdy aj.), z nichž lidé získávají prostředky pro svou obživu (srov. např. Scoones 1997, s. 163an; Svoboda 2009). Ve svých průvodních rysech tak podnebí reprezentuje jednu z nejtrvalejších struktur, ovlivňujících způsob adaptace lidí na přírodní podmínky. Klimatické faktory však hrály mnohem důležitější part při utváření raných (tj. starověkých) států, než při profilování státních aparátů, u nichž již došlo k základní krystalizaci státní struktury (jak v její materiální, tak symbolické dimenzi). Příčinný řetězec se tedy časově proměňuje, není v žádném případě invariantní. Navíc musíme podotknout, že změny v povaze klimatu zaberou obvykle notnou dávku času. Jejich nástup je proto velmi pomalý, avšak jejich důsledky jsou přítomny nesmírně dlouho, o čemž velmi dobře referují někteří teoretici sociální změny (Pierson 2003).

Úloha klimatu je jedním z tradičně zmiňovaných faktorů, který významným způsobem modeluje podmínky života společnosti. Ve svých pracích jej zmiňují již Charles-Louis de Montesquieu (*O duchu zákonů*, 1748) či o něco později kupříkladu Henry T. Buckle (*Úvod k dějinám civilizace v Anglii*, 1858) anebo především Ellsworth Huntington (1915) ve své slavné studii z roku 1915 *Civilizace a podnebí*. Huntington jde v této knize dokonce až tak daleko, že stanovuje celou řadu korelací mezi typem podnebí a zdravím lidí, jejich životní energií a dokonce i inteligencí a genialitou. Přes na svou dobu obdivuhodný intelektuální počín je ovšem nutné poznamenat, že v jeho koncepci triumfuje etnocentrismus a ideologie nad vědeckými fakty. Optimální geografické podmínky mají v jeho studii vždy ty země, které se v ten daný okamžik těší mezinárodnímu úspěchu, jenž je pak považován za přirozený výsledek právě příznivého klimatického osudu jedné země a nepřízně těch druhých. Nemluvě o více než problematickém spříznění některých klimatických a sociálních jevů.

Přes některé zjevné nedostatky se však již v dílech těchto badatelů objevují prvky, které autoři, věnující se úloze podnebí a jeho vztahu k sociální změně, zmiňují až dodnes. Hlavním *leit motivem* klimaticky orientovaných teorií je tvrzení, že podnebí ovlivňuje povahu hospodářské činnosti, zvláště pak zemědělství, a skrze to nakonec rysy dělby práce. Ta pak dává vzniknout sociálním vrstvám, z nichž se stávají, anebo naopak nestávají aktéři, jež dostávají pod svou kontrolu státní aparát. Takováto linie úvah je přítomná v téměř všech moderních teoriích, opírajících svou argumentaci o klimatické jevy. Jmenujme za řadu z nich alespoň dílo Franze Oppenheimera (1975), podle něhož regionální klima podmiňuje charakter zemědělské produkce a s ním i formu vlády. Podle autorových argumentů tam, kde si výroba potravin vyžaduje rozsáhlou participaci, kolektivní organizaci a přinucující sílu, vznikají nakonec autokratické říše. To platí zejména pro oblasti, jež v Köppenově klasifikaci odpovídají tropům, mírnému přechodovému pásmu a kontinentálnímu podnebí. Naopak ty oblasti, které spějí k opačným charakteristikám, tzn. zóny, pro něž jsou příznačné aspekty pouští, horských pásem a polárních oblastí, se vyznačují naprosto protikladnými rysy politické organizace.

V obdobném směru úvah pokračoval i marxistický badatel Karl Wittfogel (1957), podle jehož knihy *Orientální despotismus* (Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power) se organizované a relativně složité státy rozvinuly nejprve tam, kde bylo potřeba koordinovat velké množství lidí při práci v závlahovém zemědělství. Odsud se pak měl zmíněný typ organizace rozšířit i do dalších oblastí, byť on sám se měl vždy přizpůsobit místním podmínkám. Jádro tohoto názoru nalezneme v podstatě nezměněné verzi i u některých zcela současných autorů., kteří zdůrazňují nezbytnost dostatečného množství vody a její regulace pro rozvinutí výkonného zemědělství, jež v důsledku sehrává pro prvotní akumulaci hospodářského kapitálu důležitější roli než výkyvy teplot (Murphy 2007, s. 27).

Mezi moderní a dodnes uznávané teorie s určitým „klimatickým zabarvením“ patří práce Perryho Andersona (1974a) o přechodu států z antiky k feudalismu. V ní britský autor zdůrazňuje, že jednotlivé feudální státy se vyvinuly v závislosti na regionálním typu zemědělské výroby, na základě tzv. módu produkce. I v tomto případě mělo platit, že typologie států, včetně jejich jedinečných aspektů, je odvislá od charakteru ekonomické základny, respektive od způsobu získávání nadproduktu z ní. Anderson se v tomto ohledu domníval, že „klasický“ evropský feudalismus se mohl rozvinout jenom tam, kde byla zpočátku slabá městská základna a kde existovaly přirozené podmínky pro místní zemědělskou výrobu na bázi vesnic a velkostatků, které feudálním pánům umožňovaly být nezávislími na jiných ekonomických zdrojích.

Důkazem o tom, že zájem o úlohu podnebí ve zkoumání sociální struktury a dynamiky stále neusíná, je práce dvojice politologů ze Stanfordovy univerzity Stephena Habera a Victora Manalda (2010). Podle těchto badatelů existuje tzv. fenomén dešťových demokracií (rainfall democracies), jež tvrdí, že jejich teorie se totiž demokratické režimy vyvíjejí převážně tam, kde existují trvalé, avšak ne příliš vysoké srážky. Jejich optimum podle autorů činí 550–600 až 1250–1300 milimetrů za rok. Překročí-li srážky toto optimum, nebo jsou-li nižší než uvedený rozptyl, klimatické podmínky jsou mnohem nestabilnější, což se zprostředkovaně projevuje v politické nestabilitě. Tudíž ty státy, které se nacházejí v oblastech s ideálním podílem dešťových srážek, spějí převážně k stabilním demokraciím, kdežto ty ostatní vykazují převážně známky nestabilní autokracií. Jak je to možné? Podle Habera s Menaldem k tomu dochází proto, že organizace politického života je z podstatné části svázána s „potravinovou politikou“ a ta pak se zemědělstvím. Tam, kde nejsou srážky ani nízké, ani příliš vysoké, je možné zajišťovat relativně souvislé a hlavně rovnovážné přerozdělování potravin, které navíc není ani příliš nákladné. Naopak tam, kde to možné není, dochází k mnohem větším rozdílům mezi těmi, kdo jsou schopni si zajistit přebytky a kdo nikoli. To se následně odráží jednak v organizaci politického života, který si vyžaduje autoritativní formy dohledu, a jednak v častějších pokusech svrhnout direktivní jařmo, když se prohloubí krize z nedostatečného přerozdělování zemědělských přebytků.⁸

Shrneme-li nejdůležitější myšlenky předcházejících autorů a vztáhneme-li je přitom k logice utváření států, můžeme říci, že klima na té nejobecnější úrovni vytváří výchozí předpoklady pro akumulaci zdrojů ekonomického kapitálu, jímž je v tomto případě míněna jakákoliv forma hospodářské (především zemědělské) nadvýroby. A právě úroveň akumulace hospodářského kapitálu vytváří výchozí základnu pro procesy koncentrace kapitálu, které jsou již spojeny s budováním státu, s jednou z jeho důležitých dimenzí. Pomyslná stavba státu se tudíž bude lišit v těch oblastech, kde došlo/dochází k rozsáhlé akumulaci hospodářských zdrojů a tudíž koncentrovat je, je relativně snadné. Alespoň tedy na vyšší úrovni než na těch územích, kde je jeho koncentrace relativně nízká. Struktura státu se tak bude lišit podle toho – a v tom jsou myšlenky Oppenheimerova a Wittfogela stále nosné –, zdali se stát rozkládá v oblastech, kde je zemědělství závislé v první řadě na závlahovém zemědělství, pastevectví dobytka či na dálkovém obchodě po moři, anebo na úplně jiných vlastnostech. Z takto vymezených znaků si tedy dovoluujeme vyložit dvě premisy:

Premisa č. 13: *Státy, lišící se od sebe klimatickými podmínkami, se od sebe nutně liší i způsobem obstarávání ekonomického kapitálu.* To způsobuje základní diferenciaci nejenom hospodářských systémů (vznik regionálních módů produkce), ale i způsobů akumulace a koncentrace ekonomického kapitálu. Díky tomu se pak nutně liší státy v různých koutech světa, a to jak do způsobu řešení problému získávání zdrojů pro svůj chod, tak v celkovém množství zdrojů, které jsou takovými

způsobem schopny nashromáždit. Právě to také nejspíše způsobilo – společně s některými dalšími faktory, jež jmenoval Jared Diamond –, že státy v jižní Americe, pokud se v některých oblastech vyvinuly, tak to bylo až se zpožděním několika staletí na ty, které se vyvíjely v Euroasii. Zdejší podnebí totiž od počátku neumožňovalo tak výraznou akumulaci ekonomického kapitálu, čímž byl přechod od nestátních společností ke státu obtížnější. Zcela modelový je v tomto ohledu případ Amazonie, kde jednotlivé kmeny žily ve velmi křehké symbióze a synergii se svým prostředím a kde každé narušení takovéto rovnováhy mohlo znamenat místní ekologickou katastrofu (Clary 2001; Meggers 1996; Nuget 1981; Whitehead 1996). Snad právě proto francouzský antropolog Pierre Clusters (1977) považoval indiánské komunity v povodí Amazonky za typické „proti-státní společnosti“ (against-state societies). Identické prvky zmiňuje též pracovní tým pod vedením R. Barryho, který tvrdí, že konstrukce státu v oblasti Arktidy byla díky omezeným zdrojům a obtížné komunikaci na delší vzdálenosti prakticky nemožná. Podnebí tak v utváření podmínek opět sehrávalo mnohem důležitější roli než v oblastech s méně extrémními klimatickými podmínkami (Barry a kol. 1977).

Premisa č. 14: *Ty státy, jež se nacházející v regionech s výhodnějšími klimatickými podmínkami (těmi, které umožňují vyšší úroveň hospodářského přebytku), tak vykazují vyšší úroveň akumulace ekonomického kapitálu.* Díky tomu vzniká elementární hospodářská nerovnost mezi jednotlivými oblastmi a tím také profilace základních hospodářských center a periferií. Ty jsou samozřejmě z počátku přímo závislé na místní zemědělské produkci, nicméně s tím, jak roste úloha tržní směny, především dálkového charakteru, stávají se pouze jedním z faktorů, který ovlivňuje mezinárodně-hospodářské postavení regionu a prostřednictvím toho i postavení v makroekonomických strukturách. Role prvotního navýšení hospodářských zdrojů, zemědělského nadproduktu, je také běžně dávana do spojitosti se vznikem států (Carneiro 1970, 1981). Měli bychom proto zdůraznit, že pouze tam, kde klimatické podmínky umožňovaly tuto prvotní akumulaci, se vyskytly skupiny aktérů, schopných akumulovaný kapitál zároveň shromážďovat pod svou kontrolu a konvertovat v jiné druhy kapitálů, např. v kapitál fyzického přinucení či kapitál kulturní. To je ostatně také důvod, proč první komplexní státy vyrostly vždy v úrodných deltách řek mírného a subtropického pásu. Jak jsme však zdůraznili již na začátku této části textu, podnebí není neměnnou proměnou, ale naopak se vyvíjí a tyto proměny též ovlivňují povahu hospodářské činnosti. Z tohoto důvodu si tak dovoluujeme zformulovat další tezi, podle níž:

Premisa č. 15: *Proměny klimatu vedou k transformacím v podobě změny adaptace na přírodní prostředí (především ve vztahu k hospodářské činnosti) a eventuálně mohou vést, pakliže adaptace selhává, ke krizi či kolapsu státu.* Transformace v této dimenzi tedy značně ovlivňuje úroveň celkové akumulace ekonomického kapitálu. Důležitá se pak v tomto ohledu ukazuje především schopnost společnosti/státu reagovat na vznikající krizi. To se v historii např. projevilo tzv. „zlomovou reakcí“ lidských společenství na proměny klimatu (na celkové oteplení) během neolitu, která vedla k mnohým inovacím v zemědělské produktivitě, včetně skladování potravin (Acot 2005, s. 97; Harris 1993, s. 161; Smyntyna 2003, s. 48). Dodejme proto, že klimatické výkyvy nemusí vést jen ke krizím, ústícím v kolapsy či v dlouhodobé oslabení mocných říší, ale mohou stejně tak vést k neméně rozsáhlým sociálním transformacím, jejichž důsledkem je zvýšení úrovně akumulace hospodářského kapitálu (srovnej též Costanza a kol. 2003, s. 523; Winkless, Browning 1975).⁹ Nezáleží tudíž pouze na dlouhodobé přízni a nepřízni klimatických jevů, ale především na konkrétních posunech v technikách kultivace půdy či v hospodářských strategiích, což je kupříkladu příznačné pro evropský zemědělský ekosystém, kdy dlouhodobé výnosy z půdy vždy fluktovaly převážně v závislosti na inovacích v zemědělských technologiích spíše než na průvodních znacích klimatu (Acot 2005, s. 105; Fossier 2002, s. 564ann). Nicméně přesto zdůrazněme, že seznam států, za jejichž pádem údajně stály klimatické faktory, je velmi dlouhý. Jedná se mimo jiné o říši Čimů v dnešním Peru okolo roku 1000 n. l., rozpad mayské říše ve střední Americe, egyptské staré i nové říše v období mezi 28. a 23. stoletím př. n. l. a znovu pak během 16. a 11. stol. př. n. l., dále pak o akkadské impérium, ale rovněž třeba i o římskou říši anebo společnost z Velikonočních ostrovů (Diamond 2008; MacDougall 2004: 230; Tainter 2009, s. 68 an.).

Surovinové zdroje

V tomto bodě je třeba zdůraznit, že se zaměřujeme především na roli nerostných surovin, poněvadž jiné druhy „surovin“ jsou mnohem více svázány s charakteristikami místní fauny a flóry. I když tedy naše zkoumání omezujeme, lépe řečeno specifikujeme na úlohu nerostných surovin, je třeba podotknout, že sehrávají významnou roli v procesu akumulace a koncentrace ekonomického kapitálu. Následkem toho diferencují jak místní (státní) mocenské pole, tak pole mezistátní.

Premisa č. 16: *Nerostné suroviny, pakliže to technologie jejich získávání, zpracování a využití umožňuje, zvyšují akumulaci zdrojů hospodářského kapitálu.* Je-li těchto surovin velké množství, mohou vést k naprosto specifickému charakteru hospodářského systému, spoléhajícího se na obchod s těmito surovinami. Tento specifický systém pak promlouvá do podoby koncentrace ekonomického kapitálu. Pro příklad takového působení nemusíme chodit příliš daleko, neboť stačí vzpomenout, jakou významnou roli sehrávala těžba stříbra pro český středověký stát, především pro panovníky, jež nad ní měli přímou kontrolu, či pro španělskou monarchii, jež čerpala po jistou dobu své bohatství z dovozu drahých kovů z Nového světa. Podstatné je to, že zde uvažujeme o nerostných surovinách do r. 1500, respektive do r. 1800 maximálně, tudíž tu svou jedinečnou úlohu sehrávají následující druhy surovin: měď, bronz, železo (to nejprve), zlato, stříbro a drahé kameny (ty stále) a různé druhy stavebního materiálu (ty již méně).

Model vzájemných vztahů

Na přecházejících stranách jsme měli možnost sledovat, kterak různé environmentální faktory zasahovaly do procesu formování států a které teoretické postuláty lze z takového druhu působení vyvodit a využít k dalšímu, v mnoha ohledech sofistikovanějšímu bádání. Celkově šestnáct premis, stanovených výše, reprezentuje „algoritmus“, za jehož pomoci lze analyzovat působení některých přírodních faktorů na utváření jakéhokoliv státu mezi třetím tisíciletím před naším letopočtem až do zhruba šestnáctého (s určitými nepřesnostmi pak do osmnáctého) století našeho letopočtu.

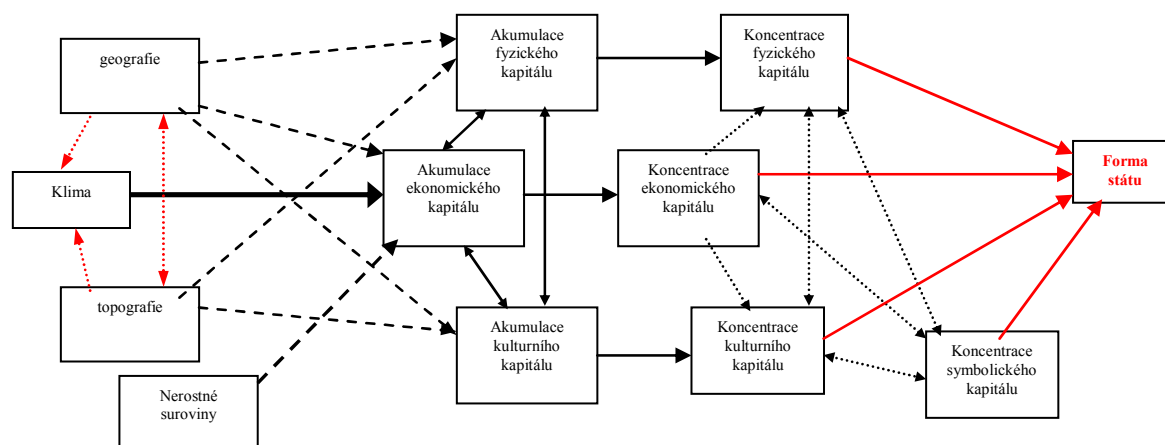
Na základě naší analýzy, primárně zacílené na příčinné řetězce, jsme stanovili nejčastější směr působení environmentálních jevů na utváření států, respektive na proces koncentrace politického, ekonomického a kulturního kapitálu. Ten v tomto případě působí nejčastěji na procesy spojené s hospodářským systémem, na něž vytváří podnebí, topografie a další jevy nejvýraznější tlak. Nicméně toto působení – obdobně jako i u zbylých procesů koncentrace kapitálu v rukou státu – není nikdy přímé, ale ze všeho nejdříve podmiňuje procesy akumulace těchto kapitálů. O tom, je-li tato akumulace, např. v podobě určitého hospodářského přebytku, přetavena v jeho soustředění pod kontrolou státu rozhodují až častokrát složité sociální jevy v podobě vztahů a relativní síly jednotlivých sociálních skupin (tříd a proto-tříd), jejich různých koalic, případně úrovně monopolizace výrobních prostředků státem či míra jiných regulačních opatření. Zbylé procesy utváření státní struktury již environmentální jevy ovlivňují o poznání méně, a to především ve vztahu k jejich zeměpisné diferenciaci.

Shrňme tedy, že přírodní faktory v námi stanovené časové sekvenci: (1) ovlivňují vznik a utváření státu; (2) nečiní tak ovšem ve většině případů přímo, ale skrze procesy akumulace kapitálu fyzického přinucení, ekonomického a kulturního kapitálu; (3) nejsilněji se projevují v rámci hospodářské sféry. Souhrnný model vztahů mezi environmentálním systémem a budováním států nabízíme ve schématu č. 4, v němž naznačujeme jak jeho dílčí sub-dimenze (procesy akumulace různých typů kapitálů), tak hlavní linie příčinného působení.

Domníváme se, že třebaže lze výše stanovené prepozice – včetně jejich celkové kombinace – aplikovat na jakýkoliv historicky existující stát v uvedeném časovém rozmezí, je třeba o jeho vztahu k přírodnímu prostředí vždy uvažovat až v konkrétním historicko-prostorovém kontextu: tzn. jednak vzít v potaz působení všech prepozic záraz, neboť se mohou dílem umocňovat a dílem v některých případech negovat, a jednak si být vědomi jejich časové proměnlivosti, jež je obzvláště charakteristická pro klimatické jevy. „Mnoho vlivů, mnoho vrstev, ale jeden příběh“ platí pro vztah člověka a krajiny, píše ve své knize český vědec a literát Václav Cílek (2002, s. 14). Totéž lze s trochou nadsázky říci i o naší studii, která přestože ukazuje hned několikero cest, jimiž ovlivňuje

přírodní prostředí formování států a třebaže pracuje s mnoha jejich vzájemně se prostupujícími „vrstvami“, a to jak sociální, tak kulturní povahy, stále vypráví jeden jediný příběh, na jehož konci snad leží o něco lepší porozumění vztahu člověka a environmentálních struktur.

Schéma č. 4: Model působení dílčích environmentálních faktorů na procesy formování států

Poznámky

¹⁾ Přesto bychom ale neměli spouštět ze zřetele, nabádá nás Kristin Asdal (2003, s. 62), že způsob uvažování o přírodním prostředí, ať už je to ekologie nebo environmentální historie, je socio-kulturně podmíněn. Ten dnešní je produktem moderní vědy, zatímco kupříkladu ten středověký byl velmi úzce spjat s náboženskou symbolikou.

²⁾ Pravděpodobně prvním, kdo se pokusil o restauraci úlohy přírodních faktorů ve vztahu ke společenskému řádu, byl v moderních humanitních vědách Pierre Teilhard de Chardin (1967), který začal též hojně používat termínu „biosféra“, aby zdůraznil vzájemnou provázanost přírodního prostředí a člověka. V návaznosti na tohoto francouzského badatele pak jeden ze zakladatelů tzv. „civilizacionistiky“, Arnold Toynbee (2001, s. 20), zdůrazňuje, že naše biosféra je zároveň jediným přirozeným prostředím, kterým jsme kdy disponovali a kterým kdy také disponovat budeme, a proto musí každé dějiny člověka, každá sociální analýza, být zároveň analýzou této biosféry. O tom, že takovýto pohled na věc, získává stále více příznivců, pak nasvědčují nejenom práce zástupců systémové teorie, snažících se vyvrátit či přinejmenším narušit karteziánský dualismus člověka a přírody, nýbrž také některé globální evoluční syntézy, věnující se vývoji lidských společností (srov. Capra 2004; Lenski, Lenski, Nolan 1970).

³⁾ C. Vallaux v tomto kontextu tvrdí, že charakter geografického determinismu je unikátní v tom, že je téměř vždy negativního rázu: tzn., že určuje, co nemůže být, některé ze zamezujících vlivů, a nikoliv to, co může být, k čemu může dojít (Sorokin 1936, s. 92). Nezávisle na tom pak po více jak půl století autoři sjednocení okolo Robera Costenzi nebudou tvrdit nic jiného. Podle nich jde v případě působení klimatických jevů na společnost, tedy na její proměny v podobě určité institucionální přestavby, v prvé řadě vždy o koincidenci a ne o přímou kauzalitu. Ta je totiž mnohem složitější povahy a velmi závisí na konkrétním způsobu adaptace lidí na prostředí, na schopnosti využívat na momentální technologické úrovni dané zdroje (Costenza a kol. 2007, s. 523, srov. též Lenski, Lenski, Nolan 1970). A do třetice takový názor zastává jeden ze zakladatelů moderní sociální geografie – Paul Vidal de la Blanche, podle něhož můžeme hovořit o environmentálním posibilismu, nikoliv však už o determinismu (Crosby 1995, s. 1183). K další debatě této tematiky pak srovnej (Smyntyna 2003; Woods 2003).

⁴⁾ Stavíme zde na některých obecných postulátech teorie Pierra Bourdieua o sociálních polích, třebaže on se, pokud je nám známo, o rozpracování vztahů mezi přírodním prostředím a prostředím sociálním nikdy nepokusil. Na to byl ostatně také až příliš ovlivněn Durkheimovou a Maussovou představou sociálního světa coby naprosto autonomního druhu reality, která je nezávislá na jiný „realitách“. Třebaže se sluší upozornit na to, jakou úlohu sám Durkheim (2004) přikládal působení demografický sil pro základní charakteristiky společnosti.

⁵⁾ Sociologové, zabývající se obecnou sociální změnou, již po dlouhou dobu upozorňují na to, že vazba společnosti k času a prostoru je jednou z nejdůležitějších, avšak zároveň nejčastěji opomíjených prvků sociologických analýz (Šubrt 2007). Takové myšlenky jsou obzvláště přítomné v textech Anthonyho Giddense (1985, s. 11–12), který zdůrazňuje to, že každá společnost, především její mocenská konfigurace, je vždy spojena s ukotvením do jedinečného prostorového kontextu. Takto o geografických (a na obecnější úrovni i o nesociálních faktorech) uvažuje i environmentální historik Richard White (1990, s. 1116) anebo politolog Dwayne Woods (2003, s. 343).

⁶⁾ Pro sociologickou teorii se zdají být zvláště podnětné práce Fridricha Ratzla (1897b, 1898), jehož dva články o geopolitice byly dokonce publikovány začátkem 20. století v „Americkém sociologickém časopise“. Podle názoru tohoto badatele je rozsah určité politické komunity, rysy její vnitřní organizace, mírový či expanzivní ráz její politiky (dnes bychom souhrnně řekli charakter politického systému) vyvoditelné právě z geografické situace, v níž se nachází. Jeho slavný sedmisetstranný magnum opus *Politická geografie* (Politische Geographie, 1897a) kupříkladu tvrdí, že ty oblasti, které jsou mnohem více izolované, vykazují mnohem vyšší známky sociokulturní homogenity (rasové, etnické, ale i politické soudržnosti), než ty které izolované nejsou. A dále pak ty oblasti, jež nejsou přirozeně geograficky izolovány, bývají zpravidla okupovány velkými státními tělesy, čímž měla být také částečně ospravedlňována německá expanzivní politika. Čili politika typická pro národ bez přirozených geografických limitů, jak se domníval Ratzel. Ta je obzvláště dobře postřehnutelná v pracích některých německých historiků, navazujících na ratzelovské myšlenky. Koncepce „Mittleuroпы“ Friedricha Naumanna a po něm „Ostpolitik“ Theodora Heusse jsou toho nejlepšími doklady K podrobnější diskusi této problematiky srovnej (Havelka, Cabada 2000). Na závěr bychom snad měli ještě dodat, že atributy, o nichž ve své díle Ratzel píše, nejsou jen čistě geografickými faktory, jak o nich v tomto textu uvažujeme, ale že kolikrát zabíhají i do problematiky topografických podmínek. Ty totiž sehrávají, jak posléze ještě zdůrazníme, podobné „izolační“ funkce v rámci přírodního prostředí jako faktory geografické. Mezi současné reprezentanty geopolitiky pak patří Nicholas J. Spykman, Alexander P. de Seversky, Donald W. Meinig, Collin S. Gray či Saul B. Cohen (podrobněji viz Romancov 2007).

⁷⁾ Je však nutné podotknout, že zvýší-li se velikost státu příliš rychle či prostě jen nad úroveň, kdy zisky z dobytého území již nestačí výrazným způsobem pokrývat výdaje na jeho zisk a udržení, může daná expanze vyústit v domácí destabilizaci, oslabení a případnou politickou krizi. Německý historik Alexander Demandt ji označuje jakožto koncepci „overstretch“, tj. teorii „přílišné rozpínavosti“. Podle něj k takové situaci došlo např. nejenom v případě římské říše, ale i osmanského impéria v 17. století. I kdyby Turci v roce 1683 dobyli Vídeň, soudí Demandt, nic zásadního by to pro další směřování evropských dějin neznamenal, neboť již tehdy Osmané daleko překročili limity svých reálných sil. Jejich porážka ve vídeňském kotli tudíž neznamenal žádný zásadní obrat jako spíše akceleraci již započatých centrifugálních sil (Graffe, Gerlach 2008, s. 153).

⁸⁾ Zmínku si jistě zaslouží i to, že se teorii Habera a Menalda dostalo pozornosti v českém populárním tisku, kde byla prezentována jako jedno z možných vysvětlení revolucí v severní Africe (srov. John 2011).

⁹⁾ O tomto aspektu ostatně psal již v šedesátých letech na obecné úrovni Shmuel Eisenstadt (1964a, 1964b) ve své teorii institucionalizace, podle níž se nové typy institucí častokrát objevují jako reakce na problematické situace, do nichž se ta která konkrétní společnost zrovna dostane. Motorem sociální změny jsou tudíž především krize a konflikty, jimiž společnost musí čelit, či poněkud poetičtější toynbeeovskou terminologií řečeno „výzvy“, jež jsou před ní položeny. Obdobným způsobem o problému pojednává též soudobá evoluční teorie, rozvíjející koncepci tzv. kulturních selekcí (srov. Lenski, Lenski, Nolan 1970).

Literatura

- ACOT, P. (2005): Historie a změny klimatu. Od velkého třesku ke klimatickým katastrofám. Karolinum, Praha.
 ALTHUSSER, L. (1971): On Ideology. Verso, London.
 ANDERSON, P. (1974a): Passages from Antiquity to Feudalism. Verso, London.
 ANDRESKI, S. (1968): Military Organization and Society. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
 ARDANT, G. (1975): Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations. In: Tilly, Ch. (ed.): The Formation of National States in Western Europe. Princeton University Press, Princeton.
 ARNÁSON, J. P. (2009): Civilizační analýza. Filosofia, Praha.

- ARNÁSON, J. P. (2010): Historicko-sociologické studie. SLON, Praha.
- ASDAL, K. (2003): The problematic of nature: The post-constructivist challenge to environmental history. *History and Theory*, 42, č. 4, s. 60–74.
- BARRY, R. G. a kol. (1977): Environmental change and cultural change in the Eastern Canadian Arctic during the last 5000 years. *Arctic and Alpine Research*, 9, č. 2, s. 193–210.
- BECK, U. (2004): Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně. SLON, Praha.
- BELANDIER, G. (2000): Politická antropologie. Dauphin, Praha.
- BELL, D. (1973): The Coming of Post-Industrial Society. A Venture of Social Forecasting. Basic Books, New York.
- BRONOWSKI, J. (1985): Vzestup člověka. Odeon, Praha.
- BURKE, P. (2007): Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi. Karolinum, Praha.
- CAPRA, F. (2004): Tkáň života. Nová syntéza mysli a hmoty. Academia, Praha.
- CARNEIRO, R. L. (1970): A theory of the origin of the state. *Science*, 169, č. 6, s. 733–738.
- CARNEIRO, R. L. (1981): Chiefdom: Precursor of the state. In: Jones, G., Kantz, R. (eds.): The Transition of the Statehood in the New World. Cambridge University Press, Cambridge.
- CASSIER, E. (1996): Filosofie symbolických forem I. a II. Oikomenh, Praha.
- CASTORIADIS, C. (2007): Figures of Thinkable. Stanford University Press, Stanford.
- CÍLEK, V. (2002): Krajiny vnitřní a vnější. Dokořán, Praha.
- CLAESSEN, H. J. M., OOSTEN, J., eds. (1995): Ideology and the Formation of Early States. Brill, New York.
- CLAESSEN, H. J. M., SKALNIK, P., eds. (1978): The Early State. Mouton, Hague.
- CLASTERS, P. (1977): Society Against the State. Blackwell, Oxford.
- CLARY, D. (2001): Towards an environmental history of the Amazon: From prehistory to the nineteenth century. *Latin American Research Review*, 36, č. 2, s. 64–96.
- COLEMAN, J. S. (1990): Foundation of Social Theory. Harvard University Press, Cambridge.
- COLLINS, R. (1986): Is 1980s sociology in the doldrums? *American Journal of Sociology*, 91, č. 6, s. 1336–1355.
- COLLINS, R. (1994): Four Sociological Traditions. Oxford University Press, New York.
- COLLINS, R. (1995): Prediction in macrosociology: The case of the Soviet collapse. *The American Journal of Sociology*, 100, č. 6, s. 1552–1593.
- COLLINS, R. (1999): Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run. Stanford University Press, Stanford.
- CORRIGAN, P., SAYER, D. (1984): The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution. Oxford University Press, Oxford.
- COSTANZE, R. a kol. (2007): Sustainability or collapse: What can we learn from integrating the history of humans and rest of nature? *Ambio*, 36, č. 7, s. 522–527.
- COX, B. C., MOORE, P. D. (2010): An Ecological and Evolutionary Approach. John Wiley, New Jersey.
- DIAMOND, J. (2000): Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii. Columbus, Praha.
- DIAMOND, J. (2008): Kolaps. Proč společnosti zanikají a přežívají. Academia, Praha.
- DURKHEIM, É. (2004): Společenská dělba práce. CDK, Brno.
- EISENSTADT, S. N. (1964a): Institutionalization and change. *American Sociological Review*, 29, č. 1, s. 49–59.
- EISENSTADT, S. N. (1964a): Social change, differentiation and evolution. *American Sociological Review*, 29, č. 2, s. 375–386.
- EISENSTADT, S. N. (2000): Multiple modernities. *Daedalus*, 129, č. 1, s. 1–30.
- ELIAS, N. (2007): O procesu civilizace. Díl II. Argo, Praha.
- ERIKSEN, T. H. (2007): Antropologie multikulturních společností. Triton, Praha.
- ERTMAN, T. (1997): Birth of Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe. Harvard University Press, Cambridge.
- FAGAN, B. (2007): Malá doba ledová. Jak klima formovalo dějiny v letech 1300–1850. Academia, Praha.
- FINER, S. E. (1975): State- and nation buildig in Europe. The role of military. In: Tilly, Ch. (ed.): The Formation of National States in Western Europe. Princeton University Press, Princeton.
- FLANNERY, T. (2007): Měníme podnebí. Minulost a budoucnost klimatických změn. Dokořán, Praha.
- FOSSIER, R. (2002): Půda. In: Le Goff, J., Schmitt, J.-C. (eds.): Encyklopedie středověku. Vyšehrad, Praha.
- FOUCAULT, M. (2005): Je třeba bránit společnost. Filosofía, FÚ AV ČR, Praha.
- GEERTZ, C. (1980): Negara. The Theatre State in Nineteenth Century Bali. Princeton University Press, Princeton.
- GEERTZ, C. (2000): Interpretace kultur. Vybrané eseje. SLON, Praha.
- GELLNER, E. (2001): Pluh, meč a kniha. Struktura lidských dějin. CDK, Brno.

- GIDDENS, A. (1985): *Nation State and Violence. Second Volume of Contemporary Critique of Historical Materialism.* Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, A. (2003): *Důsledky modernity.* SLON, Praha.
- GILPIN, R. (1981): *War nad Change in World Politics.* Cambridge University Press, New York.
- GOLSON, J., GARDNER, D. S. (1990): *Agriculture and sociopolitical organization in New Guinea highlands.* *Annual Review of Antropology*, 19, č. 1, s. 395–417.
- GRAFFE, G., GERLACH, D. (2008): *Bouře nad Bosporem.* Huf, H.-Ch. (ed.): *Vzestup a pád mocných říší.* Alpress s. r. o., Frýdek-Místek.
- GROVE, R. H. (1995): *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Islands Edens, and the Origins of Environmentalism, 1600–1860.* Cambridge University Press, Cambridge.
- GORSKI, P. S. (2003): *Disciplinary Revolution: Calvinism, Confessionalism and the State Formation in Early Modern Europe, 1500–1750.* Chicago University Press, Chicago.
- HABER, S., MENALDO, V. (2010): *Reinfall and Democracy.* Dostupné přes internet na adrese: [<http://m.blog.hu/el/eltecon/file/SSRN-id1667332%5B1%5D.pdf>]. Citováno dne 25. 8. 2011.
- HARRIS, M. (1993): *Culture, People, Nature.* Harper Collins College Publishers, New York.
- HAVELKA, M., CABADA, L., eds. (2000): *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy.* Západočeská univerzita, Plzeň.
- HECHTER, M. (1999): *International Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development.* Transactions Publishers, New Jersey.
- HOMANS, G. C. (1974): *Social Behavior: Its Elementary Forms.* Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- HROCH, M., KLUSÁKOVÁ, L., eds. (1996): *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Development in European History.* Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- HUNTINGTON, E. (1915): *Civilization and Climate.* Yale University Press, New Haven.
- CHILDE, G. (1966): *Na prahu dějin.* Orbis, Praha.
- JOHN, R. (2011): *Prší. Svrhněte tyrana.* *Reflex*, 18, č. 11, s. 52–53.
- KENNEDY, P. (1996): *Vzestupy a pády velmocí. Lidové noviny,* Praha.
- KUBÁTOVÁ, H., ZNEBEJÁNEK, F. (2008): *Základy sociologie.* UP Olomouc, Olomouc.
- LACAN, J. (2001): *Écrits: A Selection.* Routledge, London–New York.
- LE GOFF, J. (2002): *Střed a periferie.* Le Goff, J., Schmitt, J.-C. (eds.): *Encyklopedie středověku.* Vyšehrad, Praha.
- LENSKI, G., LENSKI, J., NOLAN, P. (1970): *Human Societies. An Introduction to Macrosociology.* McGraw-Hill, New York.
- MANN, M. (1986): *The Sources of Social Power. Vol. I.: A History of Power from Beginning to AD 1760.* Cambridge University Press, Cambridge.
- MANN, M. (1993): *The Sources of Social Power. Vol. II.: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914.* Cambridge University Press, Cambridge.
- MACDOUGALL, J. D. (2004): *Stručné dějiny planety země: Kámen a život, oheň a led. Dokořán,* Praha.
- MEGGERS, B. (1996): *Amazonia: Men and Culture in Counterfaight Paradise.* Smithsonian Institution Press, Washington D.C.
- MODELSKI, G., THOMSON, W. R. (1988): *Seapower in Global Politics, 1494–1993.* University of Washington Press, Seattle.
- MOLDAN, B. (1997): *Příroda a civilizace. Životní prostředí a rozvoj lidské civilizace.* SPN, Praha.
- MOORE, J. W. (2003): „The Modern World System“ as environmental history? *Ecology and the rise of capitalism.* *Theory and Society*, 32, č. 3, s. 307–377.
- MORGENTHAU, H. J. (2006): *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Revisited* by Thomas, K. W., Clinton, W. D. McGraw-Hill, Boston.
- MURPHY, R. F. (2004): *Úvod do kulturní a sociální antropologie.* SLON, Praha.
- MURPHY, J. D. (2007): *People, Plants, and Genes.* Oxford University Press, Oxford.
- NUGET, S. (1981): *Amazonia: Ecosystem and social system.* *Man, New Series*, 16, č. 1, s. 62–74.
- OPPENHAIMER, F. (1975): *The State.* Free Life Editions, New York.
- QUIGLEY, C. (1979): *The Evolution of Civilizations. An Introduction to Historical Analysis.* Liberty Foundations, Indianapolis.
- PROSBY, A. W. (1995): *The past and present of environmental history.* *The American Historical Review*, 100, č. 4., s. 1177–1189.
- REYNOLDS, S. (1997): *The historiography of the medieval state.* In: Bentley, M. (ed.): *Companion to Historiography.* Routledge, London–New York.
- REYNOLDS, S. (2003): *There were states in medieval Europe.* *The Journal of Historical Sociology*, 16, č. 3, s. 550–555.

- ROKKAN, S. (1975): Dimensions of state formation and nation-building: A possible paradigm for research on variations within Europe. In: Tilly, Ch. (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton.
- TAINTER, J. A. (2009): *Kolapsy složitých společností*. Dokořán, Praha.
- TEILHARD DE CHARDIN, P. (1967): *Místo člověka v přírodě*. Svoboda, Praha.
- THOMPSON, W. R. (1988): *On Global War: Historical-Structural Approaches to World Politics*. University of South California Press, Columbia.
- TILLY, CH., ed. (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton.
- TILLY, CH. (1985): War making and state making as organized crime. In: Evans, P., Rueschemeyer, D., Skocpol, T. (ed.): *Bringing the State Back in*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TILLY, CH. (1992): *Coercion, Capital, and European States AD 990–1992*. Basil Blackwell, Oxford.
- TOYNBEE, A. (2001): *Lidstvo a matka země. Vyprávění o dějinách světa*. Portál, Praha.
- TURNER, J. H. (1984): *Societal Stratification (A Theoretical Analysis)*. Columbia University Press, New York.
- TURNER, J. H., DOLCH, N. A. (1994): Classical statements on geopolitics and the aftermath of war. *Sociological Inquiry*, 64, č. 1, s. 91–102.
- WHITE, L. A. (1949): *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization*. Fawer Straus, New York.
- PETRUSEK, M. (1985): *Úvod do obecné sociologie I., II.* Institut VHJ Vítkovice, Ostrava–Vítkovice.
- PIERSON, P. (2003): Big, slow moving, and ... invisible: Macrosocial proces in study of comparative politics. In: Mahoney, J., Rueschemeyer, D. (eds.): *Comparative Historical Analysis in the Social Science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROBERTSON, R. (1992): *Globalization*. Sage, London.
- ROZSYPAL, S. a kol. (1998): *Přehled biologie*. Scientia, Praha.
- RATZEL, F. (1897a): *Politische Geographie*. R. Oldenbourg, München.
- RATZEL, F. (1897b): Studies in political areas. The political territory in relation. *The American Journal of Sociology*, 3, č. 3, s. 297–313.
- RATZEL, F. (1898): Studies in political areas. *The American Journal of Sociology*, 3, č. 4., s. 449–463.
- ROMANCOV, M. (2007): Politická geografie a geopolitika. In: Cabada, L., Kubát, M. (eds.): *Úvod do studia politické vědy*. Aleš Čeněk, Plzeň.
- SCOONES, I. (1997): The dynamics of soil fertility change: Historical perspective on dynamics of transformation from Zimbabwe. *Geographical Journal*, 163, č. 2, s. 161–169.
- SERVICE, E. R. (1962): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York.
- SINGER, D., ed. (1979): *Explaining War*. Sage, Beverly Hills.
- SMYNTYNA, O. V. (2003): The environmental approach to prehistoric studies. Concepts and theories. *History and Theory*, 42, č. 4, s. 44–59.
- SOROKIN, P. (1936): *Sociologické nauky přítomnosti*. Jan Laichter, Praha.
- STEWART, J. H. (1955): *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. University of Illinois Press, Urbana.
- SVOBODA, J. (2009): *Utajené dějiny podnebí. Řídilo počasí dějiny světa? Levné knihy*, Praha.
- ŠUBRT, J. (2007): Časoprostorová dimenze analýzy sociálních procesů. Šubrt, J. (ed.): *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Aleš Čeněk, Plzeň.
- VAN CREVELD, M. (1999): *The Rise and Decline of the State*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WALLERSTEIN, I. (1974): *The Modern World System. I.: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York–London.
- WEBER, M. (1978): *Economy and Society*. University of California Press, Berkeley.
- WHITE, R. (1990): Environmental history, ecology and meaning. *The Journal of American History*, 76, č. 4, s. 1111–1116.
- WHITEHEAD, N. (1996): Amazonian archeology: Searching for paradise? Review of recent literature and fieldwork. *Journal of Archeological Research*, 4, č. 3, s. 241–264.
- WINKLER, N., BROWNING, I. (1975): *Climate and Affairs of Men*. Harper's Magazine Press, New York.
- WITTFOGEL, K. (1957): *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. Yale University Press, New Haven.
- WOODS, D. (2003): Bringing Geography Back. In: *Civilizations, Wealth and Poverty. International Studies Review*, 5, č. 3, s. 343–354.

Summary

Conceptualization of the relations between natural environment and the formation of states

The text analyses specific relations between environmental factors and processes of state-making that are one of the most important social processes connected with the political organization of human societies and the social evolution as well.

From this point of view we firstly focus on the general relations between society (especially its cultural frames) and nature (climate, geographic and topographic structures and events). Then we draw basic model of state-building which consist from four main dimensions: concentration of coercion (that is sometimes called “capital of physical violence or power), economic capital, cultural capital, and also symbolic capital. Concentration of these four kinds of state power is key factor that distinguish one state from another: both in its absolute power and internal consistence of different kind of capital as well. After that we focus our attention on main environmental factors which intervned to the social dynamics, especially to the state-formation. Main part of our text analyses how these factors limited this process in different circumstances. For this purpose we also draw general model (nomological-deductive), from which we could deduce how unique configuration of some of the main environmental factors affected or not affected state development: in its total power and organization form. Validity of this model is constructed for states organization between 3000 B.C. and 1500 A.D. In this case we proposed sixteen premises about previously mentioned relations: first of all about impact of geographic circumstances on state-building; than for topographic factors and climatic structures and its dynamics, and last but not least for a role of the mineral resources in state-making.

Our analysis implies that environmental factors strongly influenced state-formation in our temporal definition, but on the other hand it not impacted development of the state directly but only indirectly, through processes of accumulation of different kind of capital. These processes were precondition for subsequent processes of construction of the states. Environmental factors so played the most important role in development of economic system and thus the most strongly influenced accumulation and concentration of economic capital.